

Det här verket har digitaliserats vid Göteborgs universitetsbibliotek och är fritt att använda. Alla tryckta texter är OCR-tolkade till maskinläsbar text. Det betyder att du kan söka och kopiera texten från dokumentet. Vissa äldre dokument med dåligt tryck kan vara svåra att OCR-tolka korrekt vilket medför att den OCR-tolkade texten kan innehålla fel och därför bör man visuellt jämföra med verkets bilder för att avgöra vad som är riktigt.

This work has been digitized at Gothenburg University Library and is free to use. All printed texts have been OCR-processed and converted to machine readable text. This means that you can search and copy text from the document. Some early printed books are hard to OCR-process correctly and the text may contain errors, so one should always visually compare it with the images to determine what is correct.

LENNART ZINTCHENKO

Nybyggjarstadsdelen Hammarkullen i ett föränderligt Sverige

R2: 1993

V-HUSETS BIBLIOTEK, LTH

15000

400129244

BYGGFORSKNINGSRÅDET

R2:1993

NYBYGGARSTADSDELEN HAMMARKULLEN

I ETT FÖRÄNDERLIGT SVERIGE

Lennart Zintchenko

Denna rapport hänför sig till forskningsanslag
890345-4 från Byggforskningsrådet till Göteborgs
universitet, Etnologiska institutionen, Göteborg.

REFERAT

Stadsdelen Hammarkullen i nordöstra Göteborg (Angered) tillkom på 1960-talet i samband med en hektisk strukturomvandling av Sverige och västkustregionen. Detta projekt har haft som utgångspunkt att beskriva och analysera delar av detta skeende utifrån ett brett samhällshistoriskt och lokalt stadsdelsperspektiv. Tidsmässigt ligger tyngdpunkten i framställningen från det tidiga 1960-talet fram till början av 1990-talet.

Projektet har resulterat i en skriftlig rapport med titeln "Hammarkullen - en nybyggarstadsdel i ett föränderligt Sverige" och en serie dokumentära video-program kallad "Hammarkullen har en historia". Till den skriftliga slutrapporten hör konkreta beskrivningar av situationen i Göteborg inför expansionen i ytterområdena. Sedan följs utvecklingen från det att Angered bebyggdes och Hammarkullen tillkom.

Då Hammarkullen ofta blivit förknippad med en misslyckad samhällsplanering och svåra sociala problem har diskrepansen mellan en offentlig bild av området och den lokala självuppfattningen ägnats stor uppmärksamhet. Dess ursprung, olikheter och förändring beskrivs och analyseras.

På det lokala planet har förändringar mot en mer stabil boendesituation skett. Men nya förutsättningar för livet i Hammarkullen uppkommer hela tiden. Processen som lett till dagens (1992) situation beskrivs genom arkivmaterial, intervjuer med bofasta invånare och lokalt yrkesverksamma inom fritid, skola, förskola och kyrka.

Hammarkullen kan i dag inte beskrivas som ett sammanhållet lokalsamhälle. Faktorer som generation och etnisk tillhörighet drar upp gränser mellan invånarna. En vanligt förekommande "försvarsställning" gentemot omvärldens fördomar ges i rapporten en förklaring genom en generellt sett homogen klassbakgrund och Hammarkullens karaktär av lågstatusområde.

I Byggeforskningsrådets rapportserie redovisar forskaren sitt anslagsprojekt. Publiceringen innebär inte att rådet tagit ställning till åsikter, slutsatser och resultat.

Denna skrift är tryckt på miljövänligt, oblekt papper.

R2:1993

ISBN 91-540-5504-0
Byggeforskningsrådet, Stockholm

Gotab 96992, Stockholm 1993

Innehåll

Inledning	1
Hammarkullen, en 1960-talsförort	3
En kort introduktion	3
Undersökningens uppläggning	5
Videodokumentationen	6
Förord av Sven B Ek	9
1 Det nya samhället	15
1.1 En bostad åt alla	15
2 Ett nytt Göteborg	19
2.1 Expansion och förnyelse	19
3 Framtiden i Angered	27
3.1 Tro och tvivel	27
3.2 Penningbrist	30
3.3 Orubbade förväntningar	36
3.4 Växande kritik	37
3.5 Den okända storstadsmiljön	41
4 Problemområdet Hammarkullen	45
4.1 Kritiken som bekräftas	45
5 Den inflyttade vuxengenerationen	51
5.1 Förändrade livsvillkor	51
5.2 Snabba beslut	52
5.3 Närhet till släkt och landsmän	55
5.4 Övervunnen tveksamhet	55
5.5 Missnöje över massmedia	58
5.6 Möten med fördomar	61
5.7 Rädslan för ungdomsgången	62
5.8 Föräldraengagemang i föreningslivet	65
5.9 Det offentliga livets möjligheter och begränsningar	66
5.10 Värderandet av Hammarkullen	69

6	Ungdomskullarnas uppväxt	73
6.1	Första tidens förutsättningar	73
6.2	Generationsgränser	76
6.3	Stabilare förhållanden	79
6.4	Ett välorganiserat fritidsliv	82
6.5	Invandrarungdom i det offentliga nätverket	86
6.6	Klyftan mellan självupplevd verklighet och rykte	87
7	Nationaliteterna	89
7.1	En mångkulturell stadsdel	89
7.2	Invandrarbarnen och vuxengenerationen	90
7.3	Hammarkullekarnevalen	92
7.4	Anpassningsstrategier	95
7.5	Etniska skillnader som nytt orosmoment	97
7.6	Förväntningar på tvärkulturella kontakter	103
8	Stadsdelsarbetet	105
8.1	En utbredd medvetenhet om förbisedda behov	105
8.2	Försöken att skapa ett offentligt stadsdelsliv	107
8.3	"Hammarkulleandan"	111
8.4	Ungdomsproblem och lokal politik	112
8.5	Omvandling av den fysiska miljön	115
8.6	Strävan efter traditionsbildning	116
9	Arkitekterna, fastighetsdirektören och politikern	119
9.1	Tillbakablickar 1990	119
10	Avslutning	123
10.1	Hammarkullen och det föränderliga Sverige	123
10.2	Den mytiska förortsmiljön	125
10.3	Projektkultur i nybyggarstadsdelen	126
10.4	Utvecklingstrender inför 90-talet	128
10.5	Värderingsmönster i samhällsomvandlingen	129
10.6	Stanna kvar eller flytta?	131
	Not-, litteratur- och källförteckning	135
	Noter	137
	Litteratur	141
	Tidningsartiklar	145
	TV-program	147
	Opublicerade källor	149

Inledning

Denna rapport är resultatet av ett tolv månaders kontaktforskningsprojekt mellan Etnologiska institutionen vid Göteborgs universitet och Fritid Hammarkullen. Projektledare har varit professor Sven B Ek.

Projektet startade i september 1989 och har finansierats av Boverket, Byggforskningsrådet, Göteborgs universitet, Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län, Fritid Hammarkullen och Vuxenskolan i Angered.

Då målsättningen varit att sammanställa både en skriftlig rapport och en videodokumentation med titeln "Hammarkullen har en historia" har även Claes Olsson vid Fritid Hammarkullen deltagit i forskningsarbetet.

Det är många som bidragit till rapportens slutförande. Speciell tack-samhet riktas till alla dem som hjälpt till med att få fram litteratur och arkivmaterial. För manuskript och synpunkter på texten tackas Sven B Ek, Håkan Andréasson, Magnus Berg och Magnus Bergqvist vid Etnologiska institutionen i Göteborg samt Claes Olsson. För textlayout och utskrift har Ferenc Tafferner varit till ovärderlig hjälp. Störst tack riktas slutligen till alla som ställt upp för de intervjuer som rapporten bygger på.

Göteborg November 1992
Lennart Zintchenko

Hammarkullen, en 1960-talsförort

En kort introduktion

Stadsdelen Hammarkullen i nordöstra Göteborg är en del av den snabba urbana tillväxt som inleddes i Sverige efter 1945. Hammarkullens tillblivelse sammanfaller här med Göteborgs stora satsning att exploatera obebyggda marker i Angered. Under 1950- och 1960-talens stigande konjunkturer var utbyggnaden i Göteborgs ytterområden ett led i en omfattande framtids-satsning. Under dessa goda årtionden skulle grunden läggas för en ny och annorlunda stad.

Satsningen på det nya Göteborg fick dock ett annat resultat än det förväntade. Hammarkullen och de andra stadsdelarna i Angered blev tämligen omgående sedda som exempel på ett misslyckat samhällsplanerande som födde svåra sociala problem. Synen på Hammarkullen som ett misslyckande kan spåras till åren före Angereds tillkomst. Det som rapporten vill visa och förklara med detta, är hur ett samhälleligt förändringsskede på flera nivåer inverkat på boende och attitydbildning för den typ av bostadsområde som Hammarkullen representerar. Denna utveckling följs från början av 1960-talet fram till det tidiga 1990-talet.

Under en period av c:a 30 år har Hammarkullen blivit sedd på många olika sätt beroende på tidpunkt och vem betraktaren varit. Trots att det i dag byggs upp en negativ uppfattning om området, så har bilderna av Hammarkullen som förortsområde i det längre tidsperspektivet inte varit enhetliga och statiska. En inte allt för överaskande, men mycket tänkvärd, aspekt av den negativa stadsdelsbilden är att den inte förbehållslöst delas av de invånare som blivit intervjuade för denna rapport. Dessa personers attityd kännetecknas snarare av ett försvar för det bostadsområde de lever i. Denna skillnad mellan den lokalt baserade synen och omvärldens ägnas därför stor uppmärksamhet, där dess ursprung och uttryck sätts in i ett historiskt sammanhang. Den motsägelsefulla bilden av Hammarkullen skildras genom principiellt viktiga skeden och händelser i stadsdelens historia. Som helhet är rapporten samtidigt ett stycke svensk efterkrigshistoria, sett genom tillkomsten av ett förortsområde i Göteborg.

Rapportens framställning av Hammarkullen är till sin utformning konkret och historiskt beskrivande. Då texten även är avsedd att rikta sig till läsare

bosatta i Hammarkullen består den till ringa del av sådant språkbruk som hör till etnologisk teori och begreppsbildning. Det är ändå möjligt att lyfta fram några forskningsresultat och resonemang som haft stor betydelse för denna rapportens inriktning och disposition. Den mest grundläggande har varit Marshall Bermans bok "Allt som är fast förflyktigas" (1987).

Berman tar i sin bok upp ett övergripande resonemang som i ett flerhundraårigt perspektiv lyfter fram kapitalismens ständiga förändring av världen. Denna process samlas under begreppet "modernitet". Det Berman vill påvisa är att människan under flera decennier levt i ett samhälle som hela tiden förvandlats i en accelererande takt. Enligt denna historiesyn kännetecknas det moderna samhället av en återkommande upplösning av det trygga och invanda, där exempelvis miljöer, verklighetsuppfattningar och handlingsmönster ständigt byts ut och ersätts. Detta är en process som föder både fasa och förhoppningar inför framtiden. "Utveckling" är med andra ord något i högsta grad kontroversiellt. Speciellt under det skiftande 1900-talet har det, enligt Berman, utkristalliserats ståndpunkter för och emot snabba samhällsförändringar. Några preciserade definitioner eller teoretiska orsakssammanhang ger inte Marshall Berman till sin historiebeteckning och sitt modernitetsbegrepp, men det han kallar "det moderna livets virvelström" beskrivs kortfattat som:

Stora upptäckter inom de fysiska vetenskaperna som ändrar våra bilder av universum och vår plats i det; produktionens industrialisering som omsätter vetenskaplig kunskap i teknologi, skapar nya mänskliga miljöer och förstör gamla, ökar den allmänna livstakten, alstrar nya former av bolagsmakt och klasskamp; väldiga demografiska omvälvningar som skiljer miljoner människor från deras nedärvda boplatser och kastar dem ut över halva världen och in i nya liv; en snabb, ofta jordskredsartad stadstillväxt; masskommunikationssystem, dynamiska i sin utveckling, som innesluter och binder samman de mest olikartade folk och nationer; allt mäktigare nationalstater, byråkratiskt strukturerade och förvaltade, i ständig strävan att utvidga sin makt; sociala massrörelser av människor och folk som utmanar de politiska och ekonomiska herrarna och försöker vinna någon kontroll över sina liv; och slutligen, som bärare och pådrivare av alla dessa människor och institutioner, en ständigt expanderande och drastiskt fluktuerande världsmarknad.

Den övergripande syn på samhällsutvecklingen som Berman ger uttryck för i citatet ovan, har i rapporten gjorts till ett bärande tema som avgränsats till att beskriva Göteborgs snabba utveckling mot en blivande storstad. Hammarkullen är därmed fokuserad i ett sammanhang där begreppet "modernitet" spelar en viktig roll. Utöver den geografiska bestämningen har en avgränsning i tid också gjorts. Texten tar sin början i det tidiga 1960-talet, eftersom det var då som planerna presenterades för en ny bebyggelse i nordöstra Göteborg, och avslutas i och med inträdet av 1990-talet. Utöver Marshall Berman har den stadsforskning som bedrivits inom svensk etnologi sedan mitten av 80-talet lyft fram vikten av att undersöka Hammarkullen ur ett generations-, etnicitets- och klassperspektiv (se Mörck m.fl. 1986, Mörck 1991, Berg m.fl. 1989, Daun, Ehn 1985).

Undersökningens uppläggning

Det bör framhållas att den historiska tillbakablicken över Hammarkullen inte gör anspråk på att vara fullständig. Viktiga skeden i tillblivelsen och utvecklingsprocessen har först och främst tagits upp för att påvisa en trendriktning av allmängiltig karaktär. Förutom arkivmaterial som beskriver det breda historiska sammanhanget, bygger rapporten på intervjuer med invånare och lokalt yrkesverksamma i Hammarkullen. Det senare är en central etnologisk aspekt eftersom lokalt baserade vardagserfarenheter har ett viktigt värde när de kan kopplas samman med genomgripande samhällsförändringar. Att forska utifrån dessa utgångspunkter ökar kunskaperna och förståelsen av det som undersöks. På detta sätt motverkas förenklingar till förmån för nyanser och djup.

Som underlag till rapporten har olika metoder och källor använts. Utöver förfarandet med bandspelarintervjuer, litteraturläsning och arkivgenomgångar har det även producerats en programserie på video kallad "Hammarkullen har en historia". Inspelningen av videoprogrammen har skett parallellt med övrigt materialinsamlande. Att genomföra videospelningarna har möjliggjorts genom samarbete med Claes Olsson på Fritid Hammarkullen (Programmen finns tillgängliga på Folkets Hus i Hammarkullen, Blå Ställets bibliotek i Angered Centrum och på Etnologiska institutionen, Göteborg).

För att börja med bandspelarintervjuerna så har 28 personer blivit djupintervjuade (en till två timmar i snitt). Denna grupp består av 25 hammarkullebor, 2 arkitekter och en f.d. politiker i det tidigare Angeredens kommun. Bland de boende har de allra flesta vuxit upp eller bott en längre tid i Hammarkullen (10-20 år). Att ett urval gjorts bland bofasta hammarkullebor bottnar i ambitionen att få ta del av en lång tids sammanhängande erfarenheter av Hammarkullen. Kontakterna med intervjupersonerna har förmedlats via anställda på Fritid Hammarkullen, en fackförening på en lokal arbetsplats och aktiva föreningsmänningar med goda kontakter i stadsdelen. För att få god spridning på informanterna har ett urval gjorts med hänsyn till ålder, kön, nationalitet, bostadsadress och föreningsengagemang.

De referenser till forskningslitteratur som finns i rapporten har två syften. Det första är att hänvisa till resultat som denna forskning kommit fram till, det andra att använda dem som historiska källor för den tid då de tillkom.

Statistiska uppgifter över bl.a. befolkningstal finns sammanställda i notförteckningen.

För att komplettera intervjuer och litteratur har andra typer av källmaterial använts. En stor del av detta utgörs av tidningsartiklar som finns i Pressarkivet i Uppsala, Folkrorelsernas arkiv i Göteborg, samt klippinsamlingar sammanställda av det allmännyttiga Bostadsbolaget AB, Göteborgs stadsbyggnadskontor, VBB (Vattenbyggnadsbyrån) och Fritid Hammarkullen. Det artikelurval som funnits har inte varit fullständigt, utan utformats av de olika intressen som varit knutna till respektive verksamheter. Från Fritid Hammarkullen har det också varit möjligt att ta del av en hel del

opublicerat material som protokoll, utredningar och uppsatser. På grund av att undersökningstiden varit begränsad till ett års tid har arkivgenomgången inte kunnat bli så heltäckande som skulle vara möjligt. Tolkningen av det material som blivit insamlat får då representera tendenser vilka är rimliga att anta i förhållande till läst litteratur och utförda intervjuer.

Ett viktigt arkivmaterial har varit de TV-program — sända i SVT — som varit möjliga att ta del av via Arkivet för Ljud och Bild i Stockholm. Att använda sig av TV-program har som alla andra källor sina möjligheter och begränsningar. Till dess möjligheter hör det klara budskap dessa program har för att fånga upp en bred masspubliks intresse. På grund av denna programkaraktär fås ett bra utsnitt över vad som var intressant att diskutera och skildra vid den tidpunkt sändningen gjordes. Till denna källas begränsningar hör den förenkling och ytlighet som hör samman med TV-mediets villkor, vilket krävt att informationsinnehållet måste kunna gå fram inom en kort och begränsad programtid. Förutom det massmediala arkivmaterialets värde som källor har de också varit intressanta att ta del av eftersom det är en vanligt förekommande uppfattning att TV och press bidragit till Hammarkullens dåliga anseende.

Videodokumentationen

Arbetet med videospelningarna har haft två syften. Den första har varit ambitionen att göra en visuell dokumentation av olika aspekter kring Hammarkullens historia. Denna del av projektet har resulterat i en serie program som skildrar stadsdelens utveckling från tiden före utbyggnaden fram till början av 1990-talet. Föresatsen med denna dokumentation har samtidigt varit att visa programmen för invånarna i Hammarkullen för att få en "feedback" i det fortsatta arbetet. Visningar har skett genom den lokala kabel-TV-kanalen, ett privatägt kabelnät, offentliga visningar på storbildsvideo i Hammarkullens Folkets Hus och gruppvisningar för bl.a. lärare, en pensionärsförening och ungdomar på området fritidsgård. Programserien bygger till största del på intervjuer. I de enskilda programmen möter man många olika människor: hammarkullebor, lokalt yrkesverksamma, en arkitekt, en fastighetsdirektör, en fotograf, två journalister och en politiker, sammanlagt ett 30-tal personer. Utöver dessa intervjuer har det även använts stillbildsfoton och rörliga bilder tagna av privatpersoner och yrkesmässigt verksamma i Hammarkullen. Ett antal tidningsartiklar och grafiska illustrationer har också använts.

Då forskningsprojektet varit omfattande har en arbetsdelning gjorts från början. För videodokumentationen och den slutliga redigeringen av inspelningarna har Claes Olsson svarat, medan forskningsarbetet och författandet av denna rapport legat på Lennart Zintchenko. Det bör dock framhållas att det under hela undersökningsperioden skett ett nära samarbete inom projektgruppen. Manusarbetet för programserien och videospelningarna har utförts tillsammans och sammanställningen av denna rapport har skett under

en kontinuerlig diskussion. Att arbeta på detta sätt har haft den fördelen att det varit möjligt att kombinera en forskningspraxis med många års arbetserfarenhet och personkännedom i Hammarkullen. Den dubbla uppgiften att både genomföra ett traditionellt forskningsarbete och en videodokumentation har samtidigt bidragit till att göra denna rapport mer fullödiga. Några av de intervjuer som gjorts med video har direkt kunnat användas i den skriftliga sammanställningen. Att fler människor blivit intervjuade har naturligtvis ökat bredden och djupet i rapporten.

Några källkritiska reflexioner kring att arbeta med video i ett forskningsprojekt är värt att göra. En videointervju skiljer sig till sitt utförande inte så mycket åt från en motsvarande utförd med bandspelare. Förfarandet vid urval, frågor och samtalsämnen är detsamma. I detta projekt var det en uttalad ambition att låta intervjupersonerna få tala fritt med egna ord utifrån sina utgångspunkter. Några direktiv att berätta något om igen, fast mer kortfattat gjordes aldrig. Inte heller inskränktes intervjuerna till i förväg allt för avgränsade frågeområden. I snitt tog varje intervju ungefär 40–60 minuter i anspråk. Metoderna att använda bandspelare och videokamera för intervjuer skiljer sig dock åt på ett, ur forskningshänseende, viktigt principiellt plan. I en intervju med videokamera blir det omöjligt att garantera sagemannen anonymitet, något som ofta framhålls som en viktig förutsättning för ett etnologiskt arbetssätt. I detta projekt har intervjuerna med kamera varit avsedda att visas offentligt och i redigerat skick. Detta förhållande har påverkat intervjusituationen på ett annat sätt än vad som är vanligt med ett annat förfaringsätt. Med användandet av t.ex. en bandspelare finns ett helt annat utrymme för anonymisering när de överförs till text. (Alla namn på icke-offentliga personer är fingerade i denna rapport.) Videointervjuerna har i detta fall fått sitt värde då de medverkande p.g.a. mediets karaktär framställt sig så som de önskat bli uppfattade av en okänd lokal-TV-publik. Framför videokameran har man inte talat så mycket utifrån den personlighet man är, utan mer som representant för sin stadsdel, förening, nationalitet eller yrkeskategori etc. (det har dock funnits undantag). För att uppnå en mer personligt hållen berättarkaraktär med video krävs en mycket god ömsesidig kontakt, som kommer först efter upprepade inspelningar över en längre sammanhängande tid.

Förord av Sven B Ek

För en tillfällig besökare i Hammarkullen borde det i dag vara svårt att se området som en slum. Grönska, nivåskillnader, omväxling och prydlighet är i varje fall för mig de yttre dominerande intrycken. Detta hindrar inte att området kan ha sin beskärda del av sociala störningar eller att det kan förekomma kulturkrockar i vardagslivet. Märkligt vore det annars för en så stor stadsdel med så många inbyggda, mänskligt och kulturellt förståeliga konfliktmöjligheter. Men socio-fysisk slum är det inte.

Zintchenkos rapport ger anledning till reflexioner av skilda slag. Två teman är kanske särskilt värda att ta upp. Det första gäller fördomar mot bostadsområden, det andra fördomar mot yrkeskategorier.

Att Hammarkullen skapat stora svårigheter för sina invånare är tydligt. Att det skulle så bli i den nya tidens smältdegel är närmast självklart. Människor östes in i området från skilda håll, ingenting var färdigt och det dröjde tills området blev någorlunda tillfredställt med offentlig och privat service.

I sammanhanget finns en kulturell aspekt som brukar försummas vid de efterkloka analyserna. Den arbetarbefolkning som bosatte sig i Hammarkullen bestod förvisso av självständiga individer. Det hade den visat bl.a. genom beslut och handling: att våga bryta upp för att söka något nytt och bättre. Men arbetarna hade också en särskild kulturell bakgrund. I den delkultur de levde i — och i stort sett fortfarande lever i — var gemenskap ett strukturellt drag men också ett positivt värde. Man levde i gemenskap i bostadsområden, i arbetet och på fritiden. Många beteenden var, om man vill uttrycka det så, kollektivt präglade. Detta svarade mot den vardagssituation man levde i men det konfirmerades också av den övergripande ideologin i den politiska och fackliga överbyggnaden. I det materiellt och socialt kaotiska nybyggarsamhället måste många ha upplevt något av en kulturchock. Var fanns den trygga gemenskapen, vilka resurser ställde samhället till förfogande för att rekonstruera den? Det var stora krav som ställdes på de enskilda människorna. De nya sovstäderna var inte anpassade till arbetarnas kulturmönster och dessas positiva värden. Det blev ett hårt arbete för individerna att återskapa de tidigare mönstren i den oförstående nya miljön. Antagligen hade det varit mera logiskt att fylla det nya Hammarkullen med 7-8000 individualistiska konstnärer eller akademiker!

Som framgått klarade människorna av de fundamentala problemen, tillsammans eller på egen hand. Något annat kunde man egentligen inte vänta. Flyttar vi blicken utåt i tid och rum inser vi att människan är stark och att

problemen i Hammarkullen trots allt var små.

Å andra sidan är det bara alltför sällan vi upplever oss själva i ett globalt perspektiv. Distans till de verklighetsnära, personliga problemen är knappast något utmärkande för det mänskliga tänkandet. Den höga utflyttningssiffran för Hammarkullen visar obestriddligen att många människor upplevde området som otrivsamt och besvärligt. De sökte sig till något som de förmodade var bättre. Att det fanns skäl för detta framgår också av Zintchenkos framställning. Man kan emellertid fråga sig i vilken utsträckning de subjektivt upplevda objektiva förhållandena var bestämmande för utflyttningsbesluten och vilken roll den sociala fördomen — kraftfullt understödd av massmedia — spelade i sammanhanget. En kompletterande undersökning på den punkten med utflyttarna borde vara viktig. Den sociala stigmatiseringens betydelse för invånarnas upplevelse av det egna området bör vara en angelägen forskningsuppgift med relevans för samhällsplaneringens ansvariga.

Det är ganska säkert att den vida övervägande delen av hammarkulleborna har varit skötsamma och ordningsinställda under områdets hela historia. Detta har säkert också varit deras egenbild av verkligheten. Men mot den har alltså ställts inte bara faktiska störningar i närmiljön utan också omvärldens motbild som har ställts upp för dem i arbetet och annan vistelse utanför Hammarkullen. Till de objektiva bristerna i området fogades omvärldens fördomsfulla generella nedvärdering och en kategorisering som inte gav utrymme för individen själv.

I många avseenden leder Zintchenkos utredning tankarna till en undersökning jag gjort om en arbetarslum — "Nöden i Lund" (1982). Den tid det gällde då var c:a 1890–1920 men fördomen mot området var stark i det borgerliga Lund långt senare och den delades av många inom arbetarklassen. Också här fanns en utbildad stereotypi för området: våld, fylleri, ansvarslöshet, prostitution och annat elände. Att arbetssamhet och skötsamhet i verkligheten dominerade vardagslivet ingick inte i nidsbilderna. De s.k. nödaborna var ett lägre slags människor, helt enkelt därför att de kom från området Nöden. Därför gjorde de sig också osynliga och lämnade efter hand området. Nu befolkas det av akademiker och annan övre medelklass precis som ökända gamla slumområden över hela Europa.

Det som är så påfallande för både Hammarkullen och Nöden är att den hyggliga normaliteten inte får utrymme i omvärldens förmenta kunskap. Generellt kan man väl säga att nyanseringen av människor och företeelser är jobbiga och att vi människor är bekväma i våra analyser av det främmande. Men detta kan inte vara hela förklaringen. Det är nog så att vi har ett direkt behov av svartmålningar som gör att vi själva framträder som vitare. Vi skapar funktionella nidsbilder för att framhäva vår egen präktighet. Hammarkullen blev ett av dessa olyckliga exempel på vårt behov av tattare.

I Vasastan och Örgryte var behovet antagligen inte så stort. De påstådda missförhållandena i Hammarkullen var väl här bara en självklar bekräftelse på hur det egentligen förhöll sig med alla arbetare och arbetarområden. Det kulturella avståndet var troligen för stort för att just Hammarkullen

skulle tillmätas en betydelse. Som hypotes vill jag framkasta att den svarta bilden av Hammarkullen spelade en mycket viktigare roll för arbetarklassen inom andra områden. Det var ju dessa som höjde sig relativt genom eländesskildringen av Hammarkullen. Hammarkullens förlust var deras vinst. Också en sådan fråga vore värd en egen undersökning. En intressant följdfråga blir vilken roll de utflyttade hammarkulleborna kom att spela för utvecklandet eller bibehållandet av fördomen mot Hammarkullen och dess invånare. Legitimerade man sig själv i det nya området genom att underblåsa nedvärderingen?

Framtiden kan besvara en annan fråga. Skammen gjorde att inga lundabor tycktes komma från Nöden i Lund. Men när skrifterna om livet i Nöden och bevisen för de mångas styrka och överlevnadskraft blivit publicerade steg plötsligt en mängd personer fram och deklarerade med befogad självtillit att de var gamla nödabor. Forskningen hade upphävt fördomen, skammen hade ersatts av stolthet. Ska detta också bli utvecklingen i Hammarkullen?

Fördomar av detta slag är ganska lätta att iaktta och förklara. Andra är svårare både att identifiera och analysera. Till dem hör den vitt utbredda fördomen mot de offentligt anställda; deras arbetsovillighet, inkompetens och bristande framtidsvisioner. Den är desto svårare att komma tillrätta med därför att den delas av de offentligt anställda men appliceras på andra grupper än den egna. Det är inte min avsikt att ta upp detta gigantiska problemkomplex här. Jag inskränker mig till några reflexioner som knyter an till Zintchenkos utredning om Hammarkullen — och för all del också har en bakgrund i min egen verksamhet som kommunal chefstjänsteman inom den s.k. kultursektorn och som statligt avlönad professor.

För ett par år sedan skrev jag följande om "Den planerade anarkin" (Tidskrift för arkitekturforskning Vol 2, Nr 3, 1989):

Med sitt arbete skapar sovstädernas boende kapitalet men detta användes på ett sätt som slår tillbaka på de boende. Överskottet av kapitalet utnyttjas för inköp av fastigheter; tomt- och fastighetspriser rusar åstad eftersom kapitalets överskott är så stort att överpriserna ter sig negligerbara. I sin brist på förmåga till ekonomisk kreativitet skapar kapitalet en ny bytes- och betalningsnivå där värdena får anses vara fiktiva.

I bilden av den offentligt anställda ingår ineffektivitet och inproduktivitet som framträdande drag. Motsatsen finner vi i den dominerande kulturen inte hos arbetaren utan hos teknikern och den inom näringslivet verksamme. Men anknytning till citatet ovan kan vi i dag tyvärr konstatera att min pessimistiska kommentar var beklagligt riktig och att i varje fall näringslivets effektivitet och produktivitet i dagsläget inte ens kan ifrågasättas! Sannolikheten talar emellertid för att den faktiska missfärgningen av bilden ganska snart tonar bort och att föreställningen om den driftige och framgångsrike teknikern och ekonomen rehabiliteras, miljöelände och annat till trots. Detta är en bild i konsekvens med samhällets teknologiska och kapitalistiska uppbyggnad, en värderingslinje som vi kan dra tillbaka till 1800-talets sista decennier. Så länge materialismen är det högsta samhällsvärdet är dess aktörer också axiomatiskt de mest begåvade individerna och yrkesgrupperna

i samhället.

Upphåssningen av dem som står för teknik och ekonomi — att arbetare och bönder gärna betraktar sig som de egentliga samhällsproducenterna är nu en annan sak — har lett till en följdriktig nedvärdering av dem som arbetar med människor och mänskliga villkor inom ett humanistiskt och socialt område. För det senare har man uppfunnit det negativt värdeladdade begreppet "social ingenjörskonst." Fyndigt och lustigt. Att denna ingenjörskonst strängt taget också får anses inbegripa sådant som sjukvård och utbildning understryks sällan.

Om man accepterar värderingen att utvecklingen för invånarna i Hammarkullen blivit positiv kan man finna orsakerna först och främst hos människorna själva, i andra hand hos s.k. idealister i området. Av Zintchenkos framställning framgår emellertid i mitt tycke att de offentliganställda aktörerna också har spelat en mycket viktig roll. I motsats till vår vanliga bild av dem har de varit både effektiva och produktiva — kanske främst därför att de haft en mänsklig empati. De har förstått och känt sig in i de människor som bodde i ett område som skapats av ekonomer och tekniker och inte blivit särskilt lyckat. Dessa aktörer i det sociala livet har inte varit samhällets stödare — som det ibland heter så föraktfullt och ofta kanske självnedvärderande. De bör snarare uppfattas såsom samhälleliga kreatörer vilka tagit vid där egentligen ansvarlösa ekonomer och tekniker har gett upp eller aldrig brytt sig om.

Vad har deras insatser medfört för den ekonomiska produktiviteten, vad har de framför allt betytt för stödet av ett människovärde?

Egentligen är det mycket märkligt att människor så sällan rasar mot en ekonom som förspiller miljardbelopp eller en företagsledare som med sin inkompetens eller av personlig närighet kör sitt företag i botten. Kanske beror detta på att de upplevs som individer på en ofattbart hög samhällsnivå. I varje fall verkar det lättare att fokusera samhällets misslyckanden på de yrkesgrupper som har den otacksamma uppgiften att rätta till det som gått snett. Byråkrati blir ett bekvämt kodord. Men begreppet ter sig helt meningslöst när det appliceras på de offentligt anställda som brottades med ungdomsproblemen i Hammarkullen. Vad vi möter där är en skara människor med klara ideologiska uppfattningar, med en vilja att agera som deltagande människor i och utöver sina yrkesroller. De utgör den byråkratiska motsatsen. Likaväl som de föreningsmänniskor som arbetade för en förbättring av Hammarkullen under sin fritid var dessa offentligt anställda idealister. Också deras fritid blev säkert ofta arbetstid.

Också utifrån egen erfarenhet vill jag ställa frågan om slutet av 60-talet och 70-talet i själva verket innebar ett faktiskt upphävande av den "byråkratiska" nidbilden. Så tycks det mig om jag ser på socialarbetet och — delvis — t.ex. biblioteks- och museiområdet. Till en del kan det i så fall förklaras av att en ny klass — arbetarklassen — tog ett steg in i dessa tjänstemannaområden. Till en annan del förstås det mot bakgrunden av en allmän idéströmning.

Någonting hände eller var på väg att hända. I ett lite vidare perspektiv

kan man emellertid säga att engagemang och vitalitet tonade bort. Det kan tyckas som om verkligheten allt mer kom att överensstämma med fördomen om den offentligt anställda. Om det är så — vilket jag menar — kan man fråga om den allmänna nidsbilden också i detta fallet blev övermäktig, att man tog den till sig och gjorde den till sin — fast naturligtvis vederbörligen retuscherad. Eller var det helt enkelt det traditionella, opersonliga systemet som malde ner de människor som kämpade inom det och i grunden mot det?

Dessa reflexioner tar sin början i Hammarkullen men jag vet inte om de är tillämpliga där. Snarast tror jag motsatsen. På ett generellt plan är de emellertid motiverade. Konvulsionerna omkring 1970 blev starka. Inom flera områden ersattes den offentliga byråkratin av en engagerad antibyråkrati. Men de offentliga systemen med sina gamla, harmoniska bevarandetraditioner accepterade bara — av nödtvång — för en kortare tid den revolutionära tendensen. Det sega byråkratiska systemet som är en spegelbild av nidsbilden av de offentliganställdas karaktär återtog inflytandet över tanke- och handlingsmönster. *Hur* är en uppgift för forskningen att reda ut. *Varför* en annan. Exemplet Hammarkullen — och andra — övertygar i varje fall mig om att det inte behövde bli så.

Som animatör kan den socialt verksamme tjänstemannen tillföra samhället och människorna betydligt större resurser av olika innehåll än de ekonomiska trapetskonstnärer vi sett i dessa dagar.

Kapitel 1

Det nya samhället

1.1 En bostad åt alla

Årtiondena efter 1945 var bostadsbristen i Sverige en av landets absolut största politiska frågor. Det fanns inte bara allt för få bostäder, utan många av dem var dessutom ålderstigna, små och av mycket låg standard. Som exempel kan nämnas att i Göteborg år 1945 var så mycket som 53% av alla lägenheter på ett rum och kök eller mindre ("Vår stad Göteborg" 1961).

Mot slutet av 1940-talet blev förhoppningarna inför framtiden stora när den svenska industrin befann sig i en begynnande högkonjunktur. Återuppbyggandet av det krigshärjade Europa bidrog då starkt till det ekonomiska uppsvinget. Den stigande konjunkturen sågs snart också som en reell möjlighet att vidareutveckla de idéer som sedan 1930-talet funnits om ett rationellt byggande av det goda samhället (Andersson B 1977, Andréasson H 1989, Frykman J , Löfgren O 1985).

Bland politiker och andra som var inblandade i samhällets utveckling räknade man med att den starka tillväxt som inletts skulle hålla i sig lång tid framöver. Industriföretagen skrek efter arbetskraft och den offentliga sektorn expanderade stort. Folk flyttade i allt större utsträckning från sina hemtrakter till städerna där arbeten fanns. Man rörde sig också över längre geografiska avstånd än under tidigare perioder av industriellt och ekonomiskt goda konjunkturer. För att väga upp bristen på svensk arbetskraft satte stora industriföretag upp värvningskontor i utlandet, vilket på 1960-talet medförde en ökad invandring utan tidigare motsvarighet (Arnstberg K-O, Ehn B 1980).

Många människor var under efterkrigstiden på väg mot en ny tillvaro i ett snabbt föränderligt Sverige. (not 1) Gamla invanda livsmönster började förlora giltighet. Utrymmet att "skapa sig" en annorlunda tillvaro — frivilligt eller ofrivilligt — var större än tidigare. I denna utvecklings spår föddes debatten om den struktumvandling som Sverige genomgick i riktning mot ett högindustriellt samhälle. Tydligast syntes omvandlingen i glesbygdens avfolkning, städernas och industrins tillväxt och en ökad invandring. Sociologen Edmund Dahlström beskrev 1951 detta föränderliga Sverige genom sin undersökning av, de då nybyggda bostadsområdena, Hägerstensåsen och

Hökmossen i Stockholm på följande sätt:

Vi har således att göra med en helt ny bebyggelse, som saknar anknytning till gammal och med helt nyinflyttad befolkning, som saknar rötter i en lokal tradition. Bebyggelsen utgör resultatet av en väldig omflyttning av Sveriges befolkning från landsbygd, tätorter och övriga städer till storstaden Stockholm. Som vi senare skall visa är 80% av de vuxna invånarna icke infödda stockholmare. Bebyggelsen är att betrakta som en urban kolonisation vilken folk strömmat från hela Sveriges land. (Dahlström E, 1951)

Bostadssituationen var vid krigsslutet dock inte föredömlig och det var viktigt att lösa problemet. I tider av konstant befolkningstillväxt i städerna var bristen på bostäder ett stort problem och ett ständigt återkommande tvisteämne i politiska diskussioner. Upprördeheten var stor över att unga familjer inte kunde hitta någonstans att bo och att folk var trångbodda. Nybyggnadstakten var alltför låg för att svara mot behoven och tecken på förfall sågs i många äldre bostadsområden. I den allmänna debatten talades det mycket om slumbebyggelse, undermåliga bostäder och hyresvärdar som kunde ta ut ockerhyror.

Sedan bostadsfrågan stötts och blötts i två årtionden beslutade regering och riksdag till slut att bristen på bostäder från och med år 1965 skulle byggas bort. Att detta var ytterst angeläget visade sig i det fattade beslutets ambition att skapa 1 miljon nya lägenheter under en tioårsperiod. Det praktiska utformandet av ett sådant stort projekt överläts åt kommunerna runt om i landet.

Allt sedan den stora kommunreformen 1952 — då 2 364 kommuner blev sammanslagna till 1 034 kommunala enheter — hade man på kommunnivå fått allt större möjligheter att genom egna beslut sköta anordnandet av bl.a. skolor och daghem. Därför ansågs tiden mogen för de allt mer självbärande kommunerna att lösa den svåra krisen på bostadsmarknaden. Statsmakternas del i denna utbyggnad låg i förmånliga lån som erbjöds de kommuner som ville bygga inom ramen för det nya bostadsprogrammet. I och med denna storsatsning skulle de dåliga bostäderna försvinna, lägenhetsbristen byggas bort och välfärden utvidgas. I tomrummet efter slummens och trångboddhetens avskaffande skulle miljonprogrammet ge det nya moderna samhället en värdig yttre form. Sverige skulle framöver kunna erbjuda en god bostad åt alla som stod i den bostadskö som med tiden bara blivit längre och längre. Parad med en i övrigt höjd levnadsstandard innebar detta att kommunerna också skulle få ta på sig allt högre ansvar för att garantera ett gott liv för medborgarna. Dessa krav var man också beredd att möta och tillgodose.

I den föränderliga tiden fanns möjligheter att få nya samhällsideal förverkligade. På det kommunala planet var det en tilltalande tanke att få bidra till skapandet av det nya samhälle som var i vardande. Man var ju inne i en fas av oundviklig utveckling och det gällde att försöka planera och styra den åt det håll som det nya välståndet gav utrymme till. I häftet "Kommunalt bostadsbyggande" (1961) skrev Carl Edler, en av det allmännyttiga Göteborgs stads Bostadsaktiebolags tidiga förgrundsgestalter,

om de principer som i framtiden skulle betonas i kommunens eget bostadsbyggande:

Här bör erinras, att, även om de allmännyttiga företagen är hänvisade till att drivas efter rent affärsmässiga principer, dessa företags arbete i viss utsträckning får läggas på det sociala planet, i varje fall på ett helt annat sätt, än vad som är vanligt inom privat bostadsförvaltning. (Edler C, 1961)

1.1: Annedal, Klockaregatan 2-6, var en typisk stadsmiljö som skulle saneras och ersättas med moderna bostadshus. Foto: Göteborgs Historiska Museum, avd. för Kulturmiljövård, 1966.

I en bok tillkommen några år senare kallad "Vi bygger i Göteborg" (Frenberg T, 1968), presenterades samma allmännyttiga bostadsföretag i en historisk utveckling, som från mitten av 1800-talet placerade bolaget i linje med byggandet av ett bättre samhälle i Göteborg. Trots att den kommunala byggproduktionen från början fått anpassa sig efter marknadens principer betonades här återigen den kommunala allmännyttans sociala ambitioner. Man var till för samhällets medborgare och byggde inte enbart av rent vinstintresse. 1968 var också ett lämpligt år att göra en sådan företagspresentation. Göteborg hade expanderat under ett flertal år och miljonprogrammet hade avsatt resultat. I den stora stadsförnyelsen hade den kommunala allmännyttan fått ta ansvaret att uppföra och förvalta en stor del av Göteborgs nybyggda bostadsbestånd.

Det var dock hårda krav som kom att ställas på 1960-talets

lägenhetsbyggande som mer kom att passa stränga ekonomiska kalkyler än sociala visioner. Kommunala framtidsplaner och politiska välfärdsambitioner visade sig endast kunna tillfredsställas genom storskaliga lösningar. Att uppföra 1 miljon lägenheter på tio år innebar större bostadsområden och en mycket högre byggtakt än vad som tidigare varit vanligt. Massproduktion och standardisering blev därigenom receptet som gjorde dygd av nödvändigheten. Att bygga med industriella metoder introducerades som det moderna samhällets sätt att producera bostäder. Att bygga industriellt var snabbare, effektivare och billigare än traditionell byggteknik. I förlängningen pekade kalkylerna mot lägre hyror, högre standard och mer lättskötta fastigheter än om man byggde på ett traditionellt sätt. Tilltron på den effektiva elementhustekniken — som var internationell trend — var hög och en hel del politiker, stadsplanerare och arkitekter i Göteborg fann lösningar på tekniska problem hos elementhusfabrikatören Larsen & Nielsen i Köpenhamn. I Göteborgs stads Bostads AB:s intertidsskrift kunde man läsa om den nya effektiva tekniken inför företagets invigning (januari 1968) av sin elementfabrik i Linnarhult, Angered:

Bostadsbolaget står inför en milstolpe i sin utveckling. För husbyggandet möter oss nya termer i en beskrivning av det elementbyggnadssystem som bolaget ska börja tillämpa nästa år. Produktionsprocessen avviker så radikalt från det traditionella byggandet att de gamla termerna inte räcker till för att täcka de nya begreppen. Vi får gå till den moderna verkstadsindustrin och transporttekniken för att finna motsvarigheter till denna process. De elementbyggnadssystem som hittills tillämpats i Sverige har varit en blandning av industrialiserade och hantverksmässiga metoder och kan därför inte direkt jämföras med den mekaniska storindustrins produktionsprinciper. (Passaren, nr 3, 1967)

Kapitel 2

Ett nytt Göteborg

2.1 Expansion och förnyelse

Liksom många andra städer i Sverige under det tidiga 1960-talet räknade Göteborgs stad med en kraftig expansion för sin region. Speciellt kraftig förutsattes utvecklingen bli kring storstadsregionerna Stockholm, Göteborg och Malmö. En storstadsutredning som tillsatts 1961 hade också slagit fast att detta var den utveckling som stod att vänta i Sverige. Utredningen förebådade även en ytterligare sammanslagningen av små kommuner till större kommunblock och regioner. I ett betänkande av storstadsutredningen konstaterades att det inte längre var tidsenligt att enbart se framtiden ur ett stads- eller kommunperspektiv. För att kunna möta framtida krav var storstäderna, enligt utredningen, tvungna att se sin kommande utveckling ur en hel regions perspektiv. Det gällde för kommunerna att hänga med annars ansågs man riskera en begynnande kräftgång för staden och regionen (SOU 1963:6). I Göteborg trodde politiker och näringsliv på en nyckelposition i Skandinavien i kraft av den viktiga hamnen och de stora verkstadsindustrierna som var på stark frammarsch. Varvsnäringen, Volvos biltillverkning och SKF:s kullagerfabrik var stommen i det tunga näringsliv som dominerade i Göteborg. Dessa industrier hade bra lönsamhet. På Hisingen byggde Volvo nya Torslandaverken och Götaverken startade ett nytt skeppsvarv i Arendal. Nya industrier som raffinaderier etablerades också på Hisingen och en ny hamn — Skandiahammen — planerades till samma område.

Både industri och bostäder krävde stora markarealer att växa på och mark var något som Göteborgs stad hade mycket lite av i början av 60-talet. Trenden var också att allt fler industriverksamheter och bostadsområden förlades till städernas ytterområden eftersom de tog stora ytor i anspråk. Ledande politiker i Göteborg delade storstadsutredningens uppfattning att de små kommunerna runt staden inte hade personella eller ekonomiska resurser att klara av den tätortsbebyggelse som prognoserna förutsåg (SOU 1963:6, "En bok om Angered" 1966). Inför en ytterligare utbyggnadsvåg blev stadens styrande allt mer intresserade av att i nordväst inkorporera hisingskommunerna Torslanda, Tuve och Säve med Göteborg. I nordöst lockade stora markområden i Angereds kommun och Bergums socken i Stora Lund-

bys kommun. Med tillgång till dessa landområden skulle staden Göteborgs yta kunna öka med 150%, vilket skulle trygga marktillgången ända in på 2000-talet. Historiskt sett hade Göteborgs stad med jämna mellanrum alltid förvärvat landområden runt om staden under expansiva perioder. Två i tiden näraliggande exempel på områden som knutits till Göteborg genom markförvärv var Frölunda (1945) och Backa (1948).

2.1: Den moderna industrin krävde stora markarealer. På bilden syns det alldeles nybyggda Arendalsvarvet juli 1964. I dag (1992) är verksamheten helt nerlagd. Foto: Varvshistoriska föreningen, Göteborg.

I juli månad 1962 presenterade Göteborgs stad offentligt de markköp man gjort i Angered och Bergum. Markförvärven hade skett inofficiellt för att inte driva upp priser och för att motverka spekulation. Detta retade många som ansåg det vara bulvanverksamhet och menade att stadens styrande inte skulle syssla med sådana affärer. Det hade dock varit politisk enighet kring att uppköpen gick till på det sättet. Kommunens två tongivande partier socialdemokraterna och folkpartiet var i stort överens om vikten av att göra Göteborg till en stad för framtiden. Därför var man mycket mån om att skaffa det stan så väl behövde d.v.s. markområden åt utrymmeskrävande industrier och bostäder. Dessutom skulle man kunna pressa framtida byggkostnader och hyror ju billigare marken var.

Officiellt skulle hisingskommunerna och Angered-Bergum inte komma att inkorporeras med Göteborg förrän 1 januari 1967. Men tiden ansågs vara

alltför knapp för att man skulle kunna vänta med planering och utbyggnad tills dess. Eftersom stor vikt lades vid planeringen av de förvärvade områdena fick det ske i samarbete med de kommuner som var inblandade. För Angereds del skulle utbyggnaden starta i Hjällbo och Eriksbo för att sedan fortsätta i Hammarkullen, Gårdsten, Lövgärdet och Rannebergen.

Angered-Bergumbygden var lovande marker för stadsplanerarna i Göteborg. I nordost fanns stora områden som var förhållandevis gles befolkade, och där fanns inte vissa av de utbyggnadsproblem som man hade på Hisingen. Det var svårare att bygga bostadsområden på Hisingen. För det första behövdes marken där till industriell utbyggnad och för det andra kunde tillverkningsprocesserna medföra buller och föroreningar, vilket inte passade kring bostadsbebyggelse. Dessutom låg där två flygfält som förde oväsen, det militära i Säve och det civila i Torslanda. I Angered-Bergum fanns inte sådana problem. Där låg marken snarare och väntade på att bli använd på det sätt som Göteborgs stad önskade. Det skulle därför vara lättare att exploatera den sidan av Göta älv utan att riskera negativa bieffekter för boende och livsmiljö. Visserligen var det önskvärt med nya industriverksamheter nära den framtida bebyggelsen, men idealet var att i möjligaste mån avskilja industrin från den omedelbara bostadsmiljön.

2.2: Östra Hamngatan 2-10. Mitt i centrala Göteborg fick bebyggelsen i Östra Nordstan ge vika för ett kontors- och affärscentrum, det s.k. "femmanhuset". Foto: Göteborgs Historiska Museums arkiv, 1964.

Den förväntade tillväxten i ytterområdena ställde frågor om vilken status Göteborgs centrala delar skulle ha i en på ytan allt mer utbredd stad. Äldre trähusbebyggelse i och kring citykärnan föranledde bildandet av en saneringskommitté som skulle undersöka olika förslag till förnyelse. Därefter utarbetades ett tioårigt handlingsprogram för en kommande förnyelse mellan åren 1963–1972 och ett saneringsbolag kallat Göta Lejon bildades för ändamålet.

2.3: Östra Hamngatan 20–22. Foto: Göteborgs Historiska Museums arkiv, 1964.

Omdaning av innerstaden var tänkt att bli omfattande. För att det skulle bli ekonomiskt lönsamt krävdes rationella metoder. Lösningen realiserades i stor skala och de saneringar som genomfördes skedde stadsdelsvis eller kvartersvis. (not 2) Sanering av enskilda tomter förbehölls endast s.k. specialbyggnader som exempelvis parkeringshus. Stadsdelar och kvarter som blev kraftigt förändrade var Landala, Annedal, Stigberget, Gårda, Majorna (1–4 rote) och Olivedal.

Frågan om Göteborgs framtida centrum behandlades i en utredning som bar namnet Centrumutredningen. Den presenterades 1966 och för det framtida Göteborg tillmättes utbyggnaden i Angered–Bergum stor betydelse. I rapporten hade det utarbetats ett förslag med två alternativa stadsstrukturer. (Samma tankegångar återfinns även i 1968 års generalplan för Angered–Bergum.) I det första alternativet skulle det ursprungliga city-

området fortsätta vara en koncentrerad stadskärna. I det andra alternativet fanns möjligheten av två huvudcentra, varav det ena skulle anläggas i Angered. Alternativet förutsatte en befolkning på 85–100.000, respektive 130–150.000 invånare i Angered–Bergum. Utöver detta skulle ungefär 30.000, respektive 70.000 personer ha sina arbeten inom samma område (not 3) ("Centrumutredningen Göteborg" 1966, "Generalplan för Angered–Bergum" 1968).

Inte bara bostäder och industrier var viktiga för ett snabbt växande Göteborg. Det behövdes också goda kommunikationer mellan stadens alla delar. Med dåtidens sikte på en ny trafiksituation planerades många av de stora trafikleder man kan se i dag. Tingstadstunneln, Älvsborgsbron, Angeredsbron, Marieholmsleden är ett fåtal exempel på förbindelser som stadens styrande ville ha för att möta en höjd trafikintensitet. De prognoser man hade pekade mot en ökning av antalet invånare i Göteborg från 750.000 år 1980, till runt 1 miljon vid år 2000 ("Generalplan för Angered–Bergum" 1968). I det här perspektivet är det inte svårt att förstå den oro som politiker och stadsplanerare kände inför en växande privatbilism och ökade transporter på gator och vägar.

En förutsättning för utbyggnaden av Angered var garantier för anläggandet av snabba kollektiva förbindelser. Ökade geografiska avstånd fick inte oskäligt förlänga restiden mellan stadens olika delar. Generellt skulle det inte få ta längre än 30 minuter att färdas till Göteborgs gamla cityområde. För Angered–Bergum var förutsättningarna annorlunda. Där skulle det nya cityannexet ersätta Göteborgs traditionella centrum. För de blivande invånarna i nordöstra Göteborg kom 30 minuterskravet istället att gälla resor till det planerade, men ännu inte existerande Angered centrum ("Snabbspårvägsutredningen" 1967). För stadsdelarna i Angered fick detta till följd att de kom att placeras efter den sträckning man gav snabbspårvägslinjen. Biltrafiken skulle däremot i möjligaste mån skiljas från bostadsområdena. Viktiga inslag i boendemiljön var att göra den säker för olyckor och störande buller. Med tanke på den sjudande aktivitet som skulle råda i 2000-talets miljonstad hade skapandet av lugna boendemiljöer hög prioritet.

När Göteborgs styrande såg den dåvarande centralorten som en blivande miljonmetropol så var Angered–Bergumtrakten raka motsatsen. I hela bygden levde år 1967 ungefär 4 600 personer, varav 3 100 i Angereds kommun och 1 500 i Bergum ("Generalplan för Angered–Bergum" 1968). Bygden dominerades av skog och jordbruksmarker men beboddes till största del av folk som arbetade inom någon industrinäring. En hel del hade sin arbetsplats i Göteborg eller i det lilla samhället Agnesberg vid Göta älvs östra strand. Före införlivningen med Göteborg i januari 1967 var Agnesberg centralort i den gamla kommunen med kommunkontor, distriktssköterska, brandstation etc. ("En bok om Angered" 1966). I Agnesberg låg också traktens största arbetsplatser förlagda; Axa kvarn som tillverkade mjölprodukter, färgfabriken Dorch-Becksin och Stekens tegelbruk. I dag är dessa industrier nedlagda.

Angeredstrakten var i många stycken en naturidyll med sin kuperade

2.4: Landala tillhörde en av de många arbetarstadsdelar som kraftigt sanerades. Här ses Karl Gustavsgatan mot söder från Kapellplatsen. Foto: Göteborgs Historiska Museum, avd. för Kulturminnesvård, februari 1969.

terräng, de många vattendragen och Lärjeåns långsträckta dalgång. Många äldre minns fortfarande med välbehag de sköna omgivningarna som en gång fanns i Angered. Det orörda landskapet till trots fanns det ändå många goda skäl för Angereds kommun att låta sig anslutas till storstaden Göteborg. Enligt dåtidens länsindelningen tillhörde Angered och Bergum Älvsborgs län. Detta innebar att, trots närheten till Göteborg, så var invånarna hänvisade norrut till Vänersborg och Alingsås när det exempelvis gällde en sådan viktig sak som sjukvård. Detta berodde på att kommunen hade ett för litet befolkningsunderlag för ett eget välutrustat sjukhus med läkare. På orten fanns en distriktssköterska men vid allvarigare sjukdomsfall fick man åka långa sträckor för att komma till länets egna sjukhus. Därtill hade kommunen små möjligheter att erbjuda sån service som på 1960-talet började anses som alltmer självklara. Bland annat fick man skicka ungdomarna med buss till högstadieskolor i Göteborg. Elevernas bussurer gick på samma dåliga vägar som de vuxna fick färdas på när de pendlade till sina jobb inne i stan. Några resurser att anlägga goda vägförbindelser fanns inte. Fastän samhällsutvecklingen gått fort efter 1945 var inte mycket förändrat i ett glesbefolkat område som Angered-Bergum. Bristen på resurser var det som vägde tyngst i samband med Angereds kommuns införlivning med

✓ Göteborg. Den lilla kommunen ansågs inte ha några reella möjligheter att utföra den utbyggnad som utvecklingen mot en storstadsregion krävde.

Kapitel 3

Framtiden i Angered

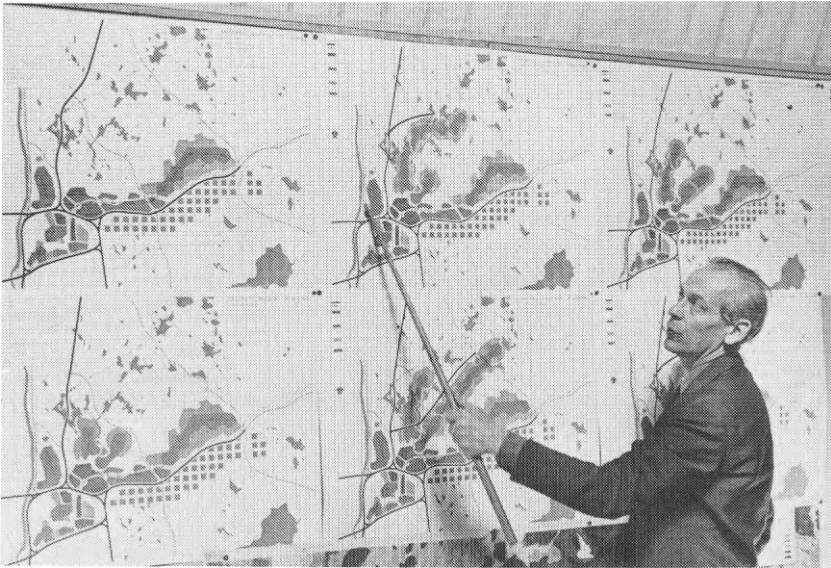
3.1 Tro och tvivel

Efter offentliggörandet av markköpen i Angered-Bergum 1962 började en hänförelse märkas över den planerade markanvändningen. I GHT den 15 juli kunde man läsa stadssekreterare Torsten Henrikssons (s) uttalande om avsikten att i markerna anlägga en av västsveriges vackraste städer. Att det handlade om allvarligt menade planer visade sig genom projektets storlek, närmare 17 kvadratkilometer mark hade köpts in. Vidare berättade tidsningsartikeln att den nya stadsbebyggelsen skulle rymma 300.000 invånare på en yta motsvarande 10 Kortedalaområden, vilket var lika stort som en stad av Varbergs storlek. Att det var nödvändigt med så stora markarealer gjordes klart genom en jämförelse med Alingsås, där det bodde 18.000 invånare på en yta lika stor som Göteborg. Därigenom stod det utom allt tvivel att den blivande storstaden verkligen behövde de köpta landområdena. Artikeln i GHT avslutades på följande sätt:

Man räknar med att kunna sätta upp en dispositionsplan för de nyförvärvade områdena i Angered och Bergum redan till hösten. Planeringsarbetena kommer sedan att fortsätta under omkring fem år. Hr Henriksson är glad över att man har så pass god tid på sig att planera. — De nya stadsområdena i Sverige har ofta blivit misslyckade därför att stadsbyggarna varit i sådan tidsnöd. Om vi får fem år på oss och särskilt om vi kan planera det hela i ett sammanhang så är jag övertygad om att vi kommer att kunna bygga en av västsveriges vackraste städer där ute. Området kommer förmodligen att bli det jämte Brasiliens nya huvudstad Brasilia den största nyplanerade staden i världen. (GHT 14/7-1962)

Vid början av 60-talet var politiker och stadsplanerare inte omedvetna om de svårigheter som stora byggprojekt medförde. Det hade redan tidigare fällt kritiska kommentarer kring nya förortsområden i Stockholm, som Vällingby och Hässelby. Där hade de höga husen långt utanför staden ifrågasatts. Inte bara hushöjden utmärkte stora nybyggda stadsdelar, områdesservicen var dessutom ibland dåligt tillgodosedd, kommunikationerna var långa och ofta till och med bristfälliga. Det var meningen att arbetsplatser skulle etableras i ytterområdena, men än så länge hade det

blivit alldeles för få. Stadsdelarna i storstädernas ytterområden kallades "sovstäder" och motsvarigheter i Göteborg var vid denna tid Kortedala (se Gunnemark K, 1991, Gunnemark K, m.fl. 1991) och Biskopsgården. Optimismen var ändå stor bland planläggarna inför utbyggnaden i Angered-Bergum. Nu var situationen annorlunda. Gynnsamma förutsättningar ansågs borge för ett lyckat genomförande. Göteborg var som helhet i början av ett expansivt skede i stadens historia och man hade hela fem år på sig att planera för ett nytt Angered-Bergum.

3.1: Arkitekt Bengt Östnäs ger en officiell redovisning av tillväxtprognoserna i Angered-Bergum. Foto: Bildservice, april 1964.

Den bild av utbyggnad i Angered som frammanades av politiker och stadsplanerare återfanns i ett TV-reportage från våren 1963. Programserien "I förbifarten" hade denna gång ett inslag från Göteborg kallat "Sveriges största stad". Programmet gav uttryck för en stor framtidsoptimism. Tecken hade gjort sig gällande att Göteborg skulle kunna bli ett stort tillväxtcentrum i framtiden. I Stockholm hade befolkningsantalet sedan 1960 börjat sjunka, medan den fortsatt att öka i Göteborg och Malmö. Den redan då omfattande nybyggnationen i Göteborg (Frölunda) utgjorde, utöver befolkningsutvecklingen, den bakgrund som formade programinnehållet. Speakerrösten inledde reportaget med att säga:

Sveriges största stad, ja, det är Kiruna förstås, till ytan. Sen kommer Stockholm till invånarantalet, som minskat till 809.000 personer. Och

sen, sen kommer Göteborg. Göteborg med 408.000 göteborgare. Denna västkuststad blir större än Stockholm den 16 maj, alltså i övermorgon. Den blir det till utrymmet. Många säger också att Göteborg har de främsta förutsättningarna att bli Sveriges folkrikaste stad. Och inte bara det, det påstås att Göteborg kan bli ett centrum i nordn. En del av dem som säger det är inte göteborgare. På fjorton år har Göteborgs befolkning ökat med 83.000 människor. År 1975, om tolv år, kan Göteborg ha lika stor befolkning som Stockholm har nu, om man vill sträva efter det. (TV-program: "I förbifarten — Sveriges största stad" 1963)

Den kvantitativt stora utbyggnaden i Angered-Bergum var något som imponerade i början av 60-talet. I inslaget "Sveriges största stad" fick stadssekreterare Torsten Henriksson (s) i en intervju till och med skriva ner de högt ställda förväntningar som inkorporeringen av Angered-Bergum fört med sig:

En sak vill jag inskräpa, och det är, att staden med sina inkorporeringar och sina stora markköp inte siktar till att slå några stadsbyggnadsrekord, vare sig det gäller yta eller befolkning. (TV-program: "I förbifarten — Sveriges största stad" 1963)

Detta mjuka tillrättaläggande var inget som påverkade reportagets skildring av Göteborgs tillväxt och förändring. Genom den fortsatta intervjun frammanades bilden av det storslagna stadsbyggnadsprojektets framtidspotential. T Henriksson:

Genom inkorporeringen av Angered och Bergum, som nu är klar genom att berörda kommuner har fattat sina beslut. Och det går i verkställighet den 1 januari 1967, så ökar stans landareal med 9.352 hektar. Vilket betyder att göteborgarnas svängrum ökar med 66 procent. Där äger stan snart innemot hälften av all mark och kan därför planera för en ökad bostadsproduktion, under en tid då, utan införlivningar, bostadsproduktionen skulle rasat samman. Så har vi de tre hisingskommunerna, som vi på goda grunder hoppas ska sammanläggas med stan vid samma tidpunkt som Angered och Bergum. Genom alla dessa inkorporeringar skulle stan öka sin landareal med 156 procent, under det att folkökningen skulle stanna vid 3 procent. Så alla förstår att det skulle ge goda utbyggnadsmöjligheter. (TV-program: "I förbifarten — Sveriges största stad" 1963)

Inte enbart strävanden mot nya livsideal och samhällsvisioner rymdes i kommentarerna till det framtida Göteborg. Att överhuvudtaget jämföra Angered-Bergum med Brasilia utlöste även tveksamhet över expansionsambitionerna i den nya tiden. Invändningar gjordes av oro för att värdefulla och unika värden kunde riskera att förändras eller helt utplånas i utvecklingens spår. Människor skulle, som Edmund Dahlström tidigare påpekat, i stora skaror fortsätta att flytta från en invand hembygd och anpassa sig till en ny och hittills okänd tillvaro i storstädernas ytterområden. Vid en så omfattande förändring kunde regionala särdrag försvinna och människorna tappa fotfästet i den föränderliga tidsåldern. Resultatet av tidigare genomförda byggprojekt var avskräckande. Det ansågs inte önskvärt att skapa ett allt mer storskaligt och bebyggelsemässigt ensartat Sverige. Alla lät sig alltså

inte hänföras av den storslagenhet som omgav Angered-Bergum projektet. De stora expansionsplanerna i nordöstra Göteborg sågs även med kritisk distans och det utlovade projektet benämndes ibland som ett blivande "Angereds Manhattan" och "Grönköpings Brasilia". Tor Lindgren var en tidig kritiker som hade invändningar mot utbyggnaden. I en debattartikel i Göteborgs-Posten skrev han i februari 1963 följande:

Ett är dock visst, göteborgaren vill ej kopiera Stockholms misstag. Göteborgaren vill inte ha ett Angereds Manhattan eller ett Grönköpings Brasilia. Han vill inte resa 40 à 50 km per dag mellan arbetsplats och bostad typ Vällingby, Hässelby och Farsta. Han vill inte ha ett nytt Biskopsgården eller ett upprepat västra Järnbrott. Han vill inte bo 20 till 30 meter över marken. Nej, han vill bygga en stad, som blir ett uttryck för tolerans och internationalism, men samtidigt ansluter till det personliga och provinsiella. Han vill med andra ord varken ha ett Brasilia eller ett Manhattan. Erfarenheterna från Stor-Stockholm med sina jättehus och sin stympade skogsnatur, är som jag nyss sökt visa, emellertid sådana, att vi naturligtvis frågar oss, om det överhuvudtaget är möjligt att rätt klara ett Angered-Bergum av den enorma omfattning som annonserats. (G-P 4/2-1963)

Samma tvivel gav en annan debattör, Bo Skårman, uttryck för i en artikel publicerad i GHT april månad 1963. Som utgångspunkt för sin artikel återgavs en episod som han varit med om när han mötte en svensk-amerikan som skulle söka sina rötter i Sverige. En parallell gjordes med den snabba utveckling som förestod i Angered-Bergum:

Man måste nästan möta en sådan kraft, som drivit mrs Ray till Göinge, för att förstå sammanhanget och varför människor i våra dagar håller på att bli rastlösa och rotlösa. Vi står mitt i en omställningsprocess och en bristsituation på bostäder, skolor, universitet. Självklart ser åtminstone ungdomen då i främsta hand på det som saknas. Men lika visst som vi nått ett välstånd i materiellt hänseende för de många, som inte ens de privilegierade klasserna kunde drömma om för bara ett halvsekel sedan — bilar, flyg, bad- och toalettrum, kylmaskiner, radio, TV, färskvaror och sydfruktur året om — lika visst måste på ena eller andra sättet en hygglig bostad bli var mans tillgång, skolorna räcka till och vägarna förslå. Då, om inte förr, vaknar de många intresse för det som varit. Var blev jag född, varifrån kom mina föräldrar och deras fäder? Hur såg deras hembygd ut? Hur har jag hamnat här i tionde våningen av ett höghus, som hitkastad från en främmande planet? Ska mina barn och deras barn få det likadant? (GHT 6/4-1963)

3.2 Penningbrist

I takt med att planeringen blev mer konkret började tveksamhet över projektets genomförbarhet infinna sig. Ambitionen att uppföra "en av västsveriges vackraste städer" började bli mindre sannolik. I februari 1966 kunde man i tidningarna läsa rykten om att en byggnation i full skala skulle bli allt för dyr (GHT 16,17,18/2-1966). En utredning gjord av två kommundienstämman

hade visat att allt för höga kostnader skulle följa om de ursprungliga byggingentionerna genomfördes fullt ut. Det fattades helt enkelt pengar för Göteborgs stad. De ekonomiska beräkningarna redovisades i utredningen "Bostadsbyggandet och stadens investeringar 1966-1970" av K-A Holmberg, Fastighetskontoret, och L Fredriksson, Stadsbyggnadskontoret. Med stöd av sina uträkningar föreslog de båda utredarna att igångsättandet av ytterligare lägenheter behövde reduceras. (not 4) Utredningens slutsatser blev följande:

Utredningsalternativens dämpade igångsättning har sålunda ej räckt till för att skapa balans mellan investeringsbehov och de antagna investeringsramarna under perioden. Alternativen innebar som bekant en dämpning i förhållande till de nuvarande programmålsättningarna med ca 2000 lägenheter per år eller med 25%. För att uppnå balans vid den antagna ramnivån torde utredningsalternativen behöva reduceras med minst ytterligare ca. 1000 lägenheter till en igångsättning av högst 5000 lägenheter per år, motsvarande en totalreduktion av nuvarande målsättningar med minst 40%. Bostadsbyggandet i Göteborg skulle således under femårsperioden få ligga på högst nuvarande nivå. (Holmberg K-A, Fredriksson L, 1965)

Inför valåret 1966 utbröt strax efter nyår ett politiskt rabalder. Utbyggnaden skulle ju kosta för mycket och saken blev något att reda ut för fullmäktige. Den kommunalpolitiska diskussionen kring detta ansågs såpass intressant att den även direktsändes i radio lokalt över Göteborg. Mötet hölls den 17 februari 1966, och socialdemokraterna lyckades invändningarna till trots skapa majoritet för klarsignal till fortsatt projektering. Framåt sommaren samma år klubbade man sedan igenom förslaget till stadsplan för Hammarkullen.

Kärnpunkten i februaridebatten var kostnaderna för bostadsbyggnadsprogrammet. Eftersom staden befann sig i ett svårt likviditetsläge så översteg kostnaderna för nybyggnationen tillgångarna. Alternativen vid en utbyggnad enligt de ursprungliga planerna skulle då betyda högre skatt för kommuninvånarna och/eller högre lån för Göteborgs stads del. Den socialdemokratiska fullmäktigegruppen var medveten om detta (både riksbank och finansminister var informerade) men ville, till skillnad från den borgerliga oppositionen, inte skära ner eller skjuta upp det framlagda bostadsprogrammet. Det rådde dock ingen oenighet om behovet av fler och bättre bostäder eller att bostadsbristen var ett samhällsproblem av stort mått. Ingen oenighet rådde heller över nödvändigheten att komma tillrätta med problemet genom rationellt och effektivt byggande. Tvisteämnet var kostnaderna.

Motivet att trots brist på pengar (och tid) ändå driva igenom utbyggnaden i den takt och omfattning som föreslagits fanns i den dåvarande snabba samhällsutvecklingen. Det gällde att hänga med så att framtiden säkrades. Samtidigt blev tidigare beslut och handlande i samma riktning argument hos ansvariga beslutsfattare att fortsätta på den inslagna vägen. I den fullmäktigedebatt som följde 17 februari 1966 koncentrerades diskussionen på de ekonomiska värden som utbyggnadsprogrammet tillmättes. Torsten Henriksson (s):

[Jag har velat understryka] att denna fråga inte får vara fråga enbart om

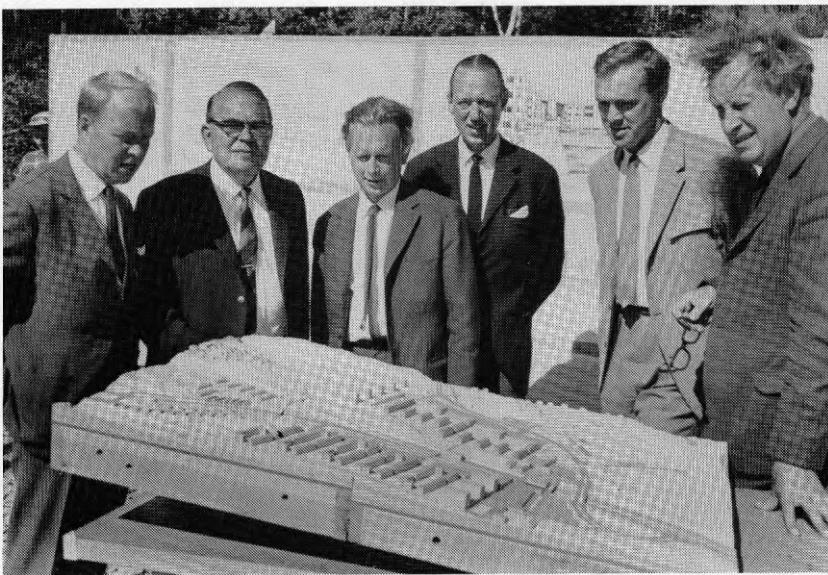
utgifter. Det finns också livsviktiga uppgifter i den, bland annat att skaffa ett växande antal göteborgare bostäder. Ja, tar vi inte nya områden i anspråk och det med största skyndsamhet äventyras också andra värden, till exempel industrins utbyggnad. Det är väl allom bekant att 300 industriföretag i dag står hos fastighetsnämnden för att få större områden för sin utveckling.

3.2: Majnabbehannen, Göteborg. Lastning av styckegods i containers. I Göteborg blev den nybyggda Skandiahammen det mest effektiva alternativet för lastning och lossning av gods. Hamnverksamheten flyttades därmed ut från stadens centrala delar. Foto: Göteborgs Hamn, c:a 1968-69.

Det gäller stora arealer, tillhoppa inte mindre än 2 miljoner kvadratmeter. Vi har stora industrimarkreserver i Angered, men för att kunna utnyttja dem måste samma generalplanmässiga investeringar som krävs för bostadsbyggnad göras. Istället för att om och om igen upprepa att vi inte har råd att göra dessa investeringar, borde man fråga sig om vi verkligen har råd att avstå från att göra det. När industrin bestämmer sig för att expandera och

genom rationalisering öka sin produktion, ställer de sig inte in i en kö och blir stående där hur länge som helst. Vi har väl sett tillräckligt av detta under den markknapphetsperiod som vi genomlevt för att fortsätta på samma sätt, även då markresurserna anskaffats. Det finns även andra långsiktiga ekonomiska perspektiv på att anlägga Angered och Bergum. Det är nedlagt ett mycket stort kapital där ute. Ersättningarna till landstinget och till Stora Lundby kommun går på över 11 miljoner kronor. Vi har köpt stora markområden, och jag skulle tro att sammanlagt har vi gjort investeringar där ute i storleksordningen 100 miljoner kronor. Är inte detta skäl att så snart som möjligt göra det kapitalet räntabelt? ("Göteborgs Stadsfullmäktiges Handlingar. Yttranden vid Stadsfullmäktiges sammanträden", Häft. 2, 1966.)

3.3: Hjällbo 29 augusti 1966. Arkitekt Johan E Tuvert, kommunalråd Torsten Henriksson, arkitekt N-F Leufstadius, överingenjör Zaméo von Hall, arkitekt Torsten Hansson och Göteborgs Bostadsföretags chef, civilingenjör Olle Hansson på plats i samband med det symboliska sprängskottet för starten av utbyggnaden i Angered. Foto: Bildservice.

I en exportberoende stad som Göteborg hade det bedömts att nyckeln till en trygg och blomstrande framtid gick genom att knyta industrier till staden. För att maximera tillväxtpotentialen skulle näringslivet förses med stora markområden, de tilltänkta anställda med nybyggda bostäder och kommunens budget med större skatteintäkter. Detta bedömdes som grundförutsättningar som måste uppfyllas. Med en kraftig industriell tillväxt

skulle man kunna häva den svåra bostadsbristen. Men inte nog med det, det moderna och förfallna bostadsbeståndet skulle samtidigt kunna ersättas med ett nybyggt av hög standard.

Bostadsbyggnadsprogrammet var ändå inte enbart ett led i att få Göteborgs ekonomi att gå ihop eller att bara uppnå en högre bostadsstandard för kommuninnevanorna. Den politiska viljan att följa och föregripa samhällsutvecklingen hängde också samman med prestige och konkurrens mellan olika kommuner och städer. Göteborg var inte den enda kommunen i landet som ville dra nytta av de goda konjunkturen. När både näringsliv och enskilda människor stod i kö för att slå sig ner i Göteborg var det av största vikt att få dem (och byggarbetskraften) dit innan de hamnade någon annanstans. Med en stark industri, gott om mark, arbetskraft, arbetstillfällen och bra bostäder skulle Göteborg göras till en säker framtidskandidat. Det var viktigt att inneha alla dessa faktorer för att kunna framställa staden i så god dager som möjligt. Den dåliga ekonomin och riskerna för eventuella fördröjningar av bostadsbyggandet skulle därför kunna få ödesdigra följder. Samtidigt var invändningar mot utbyggnadsplanerna något som ifrågasatte Göteborgs förmåga att bli den attraktiva storstadsregion som skulle locka till sig blivande investerare och skattebetalare. Speciellt känsligt blev detta eftersom den borgerliga oppositionen lyfte fram faran att skattefinansierade åtaganden som skolor, sjukhus, åldringsvård, och vattenförsörjning skulle få mindre medel till sitt föfogande, om bostadsbyggandet tog allt för stora resurser i anspråk. En socialdemokratisk motargumentation från fullmäktigemötet i februari 1966 belyser detta vidare. Arne Berggren (s):

Att jag inte tidigare har deltagit i kvällens debatt är framför allt därför att jag tror, att denna skräckmålning av stadens ekonomi inte tjänar Göteborgs stad. Jag tror att det är fullständigt felaktigt att på detta sätt vränga ut och in på sina argument för att försöka skrämja upp inte enbart göteborgarna utan även andra medborgare som kan vilja gynna staden och näringslivet.

Jag tror alltså att vi i denna fråga liksom i andra inte skall försöka driva ner stadens renommè utan skall försöka se även denna fråga rent sakligt och rationellt. ("Göteborgs Stadsfullmäktiges Handlingar. Yttranden vid Stadsfullmäktiges sammanträden", Häft. 2, 1966.)

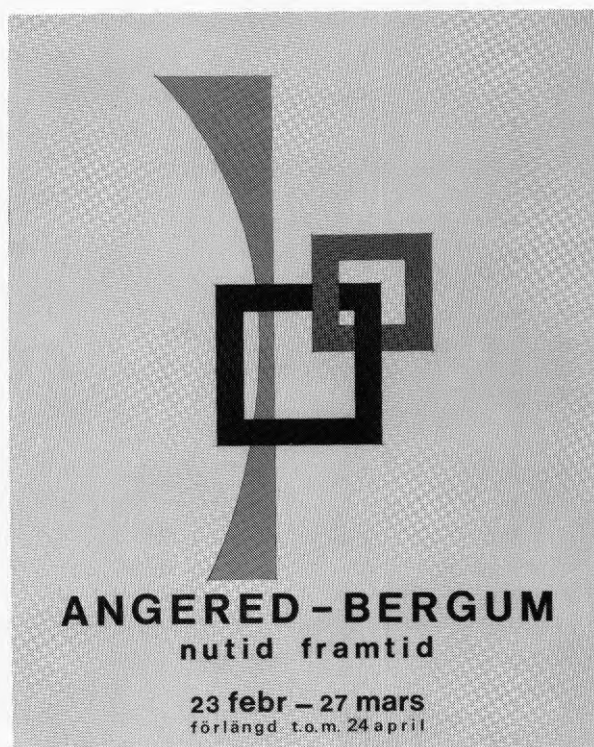
Att det även handlade om att vara trovärdig, uppvisa kraft och nödvändigheten av snabbt och beslutsamt agerande visade sig också i några repliker från Torsten Henriksson (s):

[Vi har gått] ut och motiverat inkorporeringarna med; att skall vi kunna lösa bostadsbristen, skall vi kunna lösa den industriella expansionen osv., måste centralorten ha ett grepp på dessa frågor, och den kraft som trots allt finns i Göteborgs stad måste utnyttjas i utvecklingen. Skall vi nu gå ut och minska på bostadsproduktionen i dessa kommuner som vi skall inkorporera, vad kommer Göteborgs stad då ha för anseende i göteborgsregionen? Vi sade att vi kunde det som de inte kunde.

Det är på det sättet att vi har kommuner i vårt land, till och med städer, som annonserar: Kom hit, här finns arbete och bostäder! När skall Göteborg

kunna annonsera: Kom hit, här finns bostäder! Vi har för ungdomarna, som anmäler sig i avsikt att gifta sig, på Göteborgs bostadsförmedling väntetider på över sex år, under det att man på sina håll får bostäder omedelbart.

3.4: Göteborgs Historiska Museums utställningsaffisch inför utbyggnaden i Angered. Symbolerna representerar Göta älv, Göteborg och det planerade cityannexet. Foto: Göteborgs Historiska Museums arkiv, 1967.

Skjuter man på exploateringen i Angered, skjuter man också på våra förutsättningar att ge industrin den mark de behöver för sin utveckling. Och då, mina herrar, löper vi verklig risk för att industrierna inte längre står i kö i Göteborg. Jag skall upprepa vad jag sade i mitt första anförande, att vi har sett riskerna av detta redan. Det är åtskilliga göteborgsindustrier som ledsnat på köståendet på fastighetskontoret och vänt sig till våra grannkommuner. Och när ni ibland sitter och funderar på att vi har kommuner i våra omgivningar, kommuner vars procentuella skatteunderlag ökar mer än det gör i Göteborg, skall ni ägna det problemet litet funderingar. Man kan se så

kortsiktigt på ekonomiska frågor, att man lurar sig i det långa loppet och det bör man undvika. ("Göteborgs Stadsfullmäktiges Handlingar. Yttranden vid Stadsfullmäktiges sammanträden", Häft. 2, 1966.)

3.3 Orubbade förväntningar

Även om den positivt förväntansfulla bilden av det nya Angered-Bergum naggats i kanten, så behöll projektet i alla fall utåt sina storslagna visioner. Den 29 augusti 1966 genomfördes ett symboliskt sprängskott i Hjällbo som markerade anläggandet av den första husgrunden. Händelsen inramades i massmedia med en glans som gott och väl skulle kunna motsvara själva grundandet av Göteborg 1621. G-P kommenterade händelsen dagen efter i en rubrik som löd: "Historiskt ögonblick i Angered med Europas störste byggområde" (G-P 30/8-1966). Lika högtidligt uttryckte sig även GHT, och under rubriken "Historiskt sprängskott i Hjällbo" gick det i ingressen att läsa följande kommentar:

Exakt kl.12.03.30 måndagen 29 augusti brann det av ett symboliskt sprängskott i ett gassigt skogsbryn i Hjällbo. Motorsåg och grävskopa spelade upp sin arbetsmusik och gick till aktion mot träd och mylla för att forma grunden till det första sexvåningshuset i Hjällbo i Angered. Det var Göteborgs bostadsföretag, som med chefen Olle Jansson — tillika stadsfullmäktiges och byggnadsnämndens ordförande — som ceremonimästare celebrerade byggstarten i det största europeiska bostadsområde, som varit föremål för samlad planering, nämligen Angered-Bergum. Ett stadsbyggnadshistoriskt ögonblick med andra ord. (GHT 30/8-1966)

Att utbyggnaden skulle betraktas som en brytpunkt i Göteborgs historia visade sig också genom Göteborgs historiska museums utställning "Angered-Bergum — nutid framtid" (februari-april 1967). Själva utställningen arrangerades via ett samarbete mellan Stadsbyggnadskontoret, Vattenbyggnadsbyrån (VBB), Historiska museet och Arkeologiska museet. Hur utställningen gestaltades går att läsa i handlingar från Göteborgs musei arkiv. I den del av utställningen som behandlade nutiden 1967 presenterades generalplaneskissens beräkningar att utbyggnaden i Angered-Bergum skulle ge plats för 60-70.000 lägenheter, för drygt 150.000 personer. Ungefär 75 procent av invånarna i detta stora stadsområde skulle ha sina arbetsplatser förlagda i det omedelbara grannskapet. Utöver detta presenterades en planerad stadsbana som skulle sträcka sig ända till Bergums kyrka, välutrustade och vidsträckt fritidsområden, stadsplanerna för Hjällbo, Eriksbo, Hammarkullen och Gårdsten, och en bro till Hisingen vid Agnesberg.

Fortfarande var det meningen att en betraktare av utbyggnadsplanerna skulle bli imponerad av planernas storlek. I utställningen visades bl.a. ett antal förslag på ett blivande Angered centrum, och redan vid minimalalternativet betonades det att centret skulle bli 10 gånger större än Frölunda torg (det dittills största nybyggda stadsdelscentrat). Angered centrum skulle på alla sätt bli Sveriges största med karaktär av cityannex. Frågan var egentligen

bara hur pass mycket större än allt annat motsvarande det skulle bli.

Morgontidningarnas rapporter om utställningen visade att planerna gav ett imponerande intryck och hissande perspektiv på vad som höll på att hända. Man kunde naturligtvis läsa att Angered-Bergum var det största sammanhängande plan- och byggnadsföretaget i landet. Vidare rapporterades att Angereds blivande huvudcentrum redan vid minimalalternativet också blev 10 gånger större än Frölunda torg (AB 23/2-1967, Arb och GHT 24/2-1967). De vidlyftiga framtidsvisionerna från tidigare år hölls i högsta grad fortfarande vid liv trots att invändningar gjorts mot projektets genomförbarhet. Svenska Dagbladet tog i en kommentar fasta på utställningens historiska sammanhang:

Man visar som ett slags förspel till omgestaltningen av detta nyinkorporerade område en samling forntids- och andra föremål från perioder som inte är mer avlägsna än så där ett halvsekel bakåt, men som hastigt levandegör vilket enormt kliv som håller på att tas från landsbygd till storstad i kanten av och uppe i Vättlefjäll utmed Lärjeåns dalgång. (SvD 24/2-1967)

3.4 Växande kritik

Allt eftersom nya förortsområden blev klara för inflyttning växte det fram mer kritik av dem. I Göteborg kunde man i Frölunda och Bergsjön sedan mitten av 1960-talet se att slutresultatet blivit hårdexploaterade bostadsområden. Galopperande tillväxtprognoser hade tvingat fram ett hårt och snabbt markutnyttjande, där lägre husbebyggelse ersatts av större och högre hus. För Bergsjöns del blev det dessutom dyrare att bygga än vad de ekonomiska beräkningarna först hade utlovat. Besvärliga terrängförhållanden ökade kostnaderna och man fick effektivisera för att få lönsamhet på byggandet. De bägge bostadsområdena drabbades av en prioritering på bostadsproduktion, samtidigt som utrymmen för fritids- och samvarolokaler fick bantas ner (se Andersson B, 1977). I stället för moderna mönsterstadsdelar hade man till slut fått boendemiljöer som mer var resultatet av ekonomiska och tekniska krav än mänskliga behov.

Några år senare briserade en förnyad förortsdebatt som skulle hålla i sig många år. I samband med invigningen av Stockholmsförorten Skärholmen i september 1968, började de moderna förorterna att uppmärksammas mer kritiskt än tidigare (se Arnstberg K-O, 1979). Den dåliga miljö som många kritiker såg i Skärholmen sattes snabbt i samband med politiska och administrativa beslutsprocesser. Några av de första som kritiserade Skärholmen upprördes över att området inte var någon bra livsmiljö.

Debatten kom snart att handla om vilka samhällseliga mekanismer som låg bakom det moderna stadsbyggandet. Skärholmen blev en slags "rikslikare" för dålig boendemiljö. Motsvarigheter "hittades" även på annat håll och snart kom områden som exempelvis Rosengård i Malmö och Bergsjön i Göteborg att bli lika omtalade. Som inledning till den debatt som tillblivelsen av Skärholmen skapade kunde man i Dagens Nyheter läsa en kort artikel av

Lars-Olof Franzén med rubriken "Riv Skärholmen". Som kommentar till invigningen av Skärholmen center skrev han:

I ett hörn av en sådan här äcklig piazza läste en blyg ung man på stapplande svenska upp ett litet manifest som han skrivit innan och där han frågade "var finns här plats för människan". Det egendomliga hände nu att ingen fann vad han sa löjligt eller patetiskt. Man stannade ett ögonblick i en tät ring runt honom och svarade på hans anförande med intensiva applåder. Till och med här mitt i ståhejet insåg många att vad de invigde var sjuttioalets slum. Och de såg fram emot de långa höstkvällarna och vinterkvällarna och vårdkvällarna då vinden blåser mellan husen och affärerna är stängda och ingen har något där att göra, för det enda man kan använda Skärholmen center till är att rulla engångsglas så det låter riktigt jävligt mellan väggarna. Riv det! (DN 10/9-1968)

I Lars Gyllenstens artikel "Riva Skärholmen — eller rösta bort stadsbyggnaderna?" några dagar senare blev en politisk dimension tydlig:

De som ska bo i samhällena är aldrig tillfrågade, har aldrig blivit inbjudna att ta ställning, har aldrig fått möjligheter att ta ställning, har aldrig informerats om alternativ, har aldrig konsulterats genom verkligt vägledande enkäter eller andra sociologiska opinionsundersökningsmetoder på ett målmedvetet eller vettigt sätt dvs. efter tillräcklig information. Samhällena är produkter av visioner eller fördomar hos en mycket begränsad krets av stads- och andra planerare — de flesta präglade av idoler hos den äldre generationen för vilken 30-talets funktionalism, tekniska och naiva optimism m.m. var framtidens religion.

Vreden i protesterna mot Skärholmen får sin särskilda resonans i att Skärholmen är ett symptom och inte något isolerat — ett utslag av något djupt odemokratiskt och abstrakt, människofrånvänt i vårt samhälles mekanismer. (DN 12/9-1968)

Den förortsdiskussion som startade hösten 1968 fick även återverkningar i Göteborg. Just detta år var en ny generalplan för Angered-Bergum utarbetad, och under hösten var den ute på remiss hos kommunens förvaltningar. Samtidigt var byggnationen i Hjällbo långt framskriden och efter årskiftet skulle de första invånarna i Hammarkullen börja flytta in. En kritisk diskussion om den moderna förorten tog alltså fart mitt under en hektisk byggfas i Angered. I GHT kunde man i oktober 1968 läsa en ledarartikel som sa:

Skärholmen har givit upphov till en livlig och yrvaken diskussion kring modernt stadsbyggande och kring det faktum att man har en formellt oantastlig men i praktiken inte särdeles väl fungerande demokratisk beslutsprocess vid skapandet av nya livsmiljöer för de växande storstädernas befolkning. Mot den bakgrunden bör det vara möjligt att få till stånd en bred debatt och allmän granskning av principerna för omvandlingen av Angered-Bergum från jordbruksbygd till stadslandskap. (GHT 15/10-1968)

Intresset att debattera det nya och omfattande stadsbyggandet spreds över en lång rad frågor utöver den om medinflytande och demokrati. Förortens livsmiljö och inverkan på det sociala livet var en annan stor fråga som kom in i debatten. Men det var inte enbart kritiker utanför kommu-

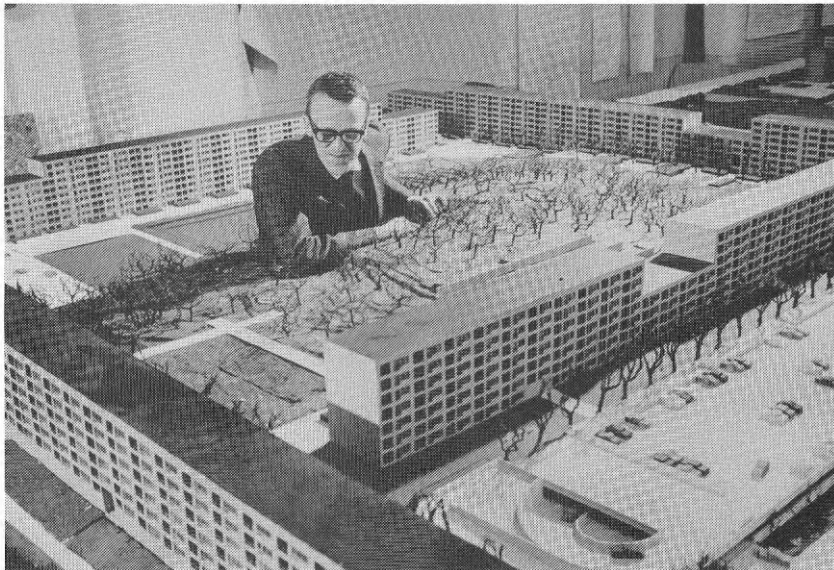
nal verksamhet som gav uttryck för nödvändigheten av ett omtänkande i stadsbyggnadsfrågor. Att debatten om Skärholmen fick stor genomslagskraft visade en skrivelse från Göteborgs socialförvaltning, angående 1968-års generalplan för Angered-Bergum. Den 10 januari 1969 skrev förvaltningen i ett omfattande tjänsteutlåtande:

Stadsplanefrågorna har under senare tid blivit föremål för en intensifierad debatt. Karaktäristiskt för denna debatt är, dels att den även förts utanför kretsen av aktiva stadsplanerare, dels att den i betydande mån inriktats på den sociala betydelsen av stadsmiljöns utformning. Det senare torde åtminstone delvis få ses mot bakgrund av den allmänna debatten om målsättningen för samhällets socialpolitik i vid bemärkelse. Den rymmer i många avseenden ett ifrågasättande av hittills gällande värderingar, målsättningar och metoder.

Generalplaneförslaget för Angered-Bergum presenteras således vid en tidpunkt då förutsättningarna synes föreligga för en vidgad debatt från sociala utgångspunkter om grundläggande värderingar och praktiska målsättningar i stadsbyggnadet. Föreliggande tjänsteutlåtande avses utgöra ett bidrag till en sådan debatt. De synpunkter, som anföres, är i första hand avsedda att fästa uppmärksamheten på principiella frågeställningar, som generalplanen för Angered-Bergum ger upphov till. Synpunkterna är förankrade i de grundläggande värderingarna, att stadsmiljön skall främja jämställdhet mellan människorna och individuell personlighetsutveckling. (Göteborgs Socialförvaltning, tjänsteutlåtande 10/1-1969, Dnr /100)

Det som socialförvaltningens utlåtande främst pekade på var faran för boendesegregation och förslumning i Angered. Man ansåg att i ett snabbt föränderligt samhälle, med tilltagande specialisering inom arbetslivet och bristande överblick över pågående skeenden, skulle segregerade stadsdelar vidga klyftorna och befästa främlingsskapet mellan olika kategorier människor. Detta skulle då kunna verka konserverande på de värderingar, normer och beteenden, som kännetecknar den inom området dominerande kategorin och bidrar i sin tur ytterliggare till segregationstendenserna.

Det var risken för ett kommande kategoriboende socialförvaltningen vände sig mot, mest på grund av att *en sådan boendeform är oförenlig med de grundläggande värderingarna om jämställdhet och solidaritet mellan människorna*. Lösningen på detta problem, hävdade socialförvaltningen, låg i nödvändigheten att planera för en heterogen social struktur i Angered. Som negativ motbild målades ett hot upp som varnade för risken av en tilltagande "förslumningsprocess" på grund av kategoriboende. Därmed återupplivades här det tidiga 60-talets farhågor över tendenser till slumbildning i storstädernas bostadskvarter. Var slummen skulle kunna få fotfäste — i de nya ytterområdena eller i de gamla, omoderna och slitna innerstads-kvarteren — var dock osäkert. En fara med nybyggnationen i Angered ansågs vara att flyttningsströmmarna dit skulle få till följd att innerstadsdelarna riskerade bli renodlade slumkvarter. Stadens bättre områden skulle då komma att ligga i de nya ytterområdena. En annan risk uppfattades vara den omvända. De tendenser till slumbildning och sociala problem som fanns i det äldre bostadsbeståndet, skulle alternativt kunna hamna i stadens utkanter.

3.5: Arkitekt Gunnar Werner, med modell över Hammarkulletorget. Foto: Bildservice, mars 1968.

Skrivelsen från förvaltningen fortsatte:

Förslumning kan förekomma även i nyare bostadsområden "modern slum" är inte en främmande företeelse.

Som led i förslumningsprocessen betraktas — förutom bristande fastighetsunderhåll — det förhållandet, att brist på sysselsättning samt bristande känsla av ansvar och samhörighet med miljön framkallar avvikande beteende av olika slag, t.ex. allmänt "busliv" och förstörelselust, ansamling av alkoholmissbrukare och liknande. Forskning visar att det finns starka samband mellan avvikande beteende och sociala omständigheter i övrigt, t.ex. låg inkomst. Beroende på den relativa andelen av personer i sådana grupper samt mängden av fritidsaktiviteter inom ett område får vissa bostadsområden en högre disposition för förslumning. Förslumningsprocessen har ett kumulativt förlopp. (Göteborgs Socialförvaltning, tjänsteutlåtande 10/1-1969, Dnr /100)

Som följeslagare till kritiken av förortsområdena kom diskussionerna om förnyelseåtgärder. För att få till stånd nödvändiga förändringar ansågs det behövas förnyade satsningar och ett verkligt genomgripande omtänkande. I samband med invigningen av Skärholmen center hade det framkommit en uppmaning att riva stadsdelens affärscentrum och några år längre fram ställdes krav på ombyggnad av Hammarkullen (Expr "Nybyggen måste

saneras" 14/5-1974) och till och med sprängning av vissa kvarter i Angered (Expr "Effektivaste receptet mot Göteborgs bostadssvindlar — spräng höghuset" 22/10-1973). I denna kritiks krav på omedelbara åtgärder märks ändå ett själsligt frändskap med förortsområdenas skapare. Även där fanns en tilltro på en ständigt pågående förändring mot något bättre. Det som skilde dessa två grupperingar åt var att de kritiska förortsbedömarna såg skapandet av sitt nya, goda samhälle i förstörelse eller kraftfulla förändringar av nybyggda förorter.

I det svenska samhälle vilket karaktäriserades som i rörelse och omvandling, kom under 1960-talets slut nybyggda förortsområden att symbolisera motsatsen. Övertygelsen att dessa bostadsområden inte motsvarade krav som hörde till ett gott och demokratiskt samhälle bildade grogrund för en massiv kritik. I missnöjets efterdyningar hamnade de ansvariga under kritikens korseld. Tillståndet i förorterna, med tomma lägenheter och rapporter om stora brister, togs som intäkt för ett totalt fiasko. De nybyggda förorterna representerade enligt kritiken till ringa del ett nytt och bättre samhälle. Detta spädde på uppfattningarna att det hela rörde sig om ett gigantiskt misslyckande.

Den enda samhörighet förorterna fick med det moderna Sverige på 60- och 70-talen var den teknik stadsdelarna byggdes med. För Göteborgs del blev Hammarkullen ett experimentområde, aldrig tidigare hade det byggts ett så omfattande bostadsområde med elementteknik. Uppföljaren i Angered blev Gårdsten och Rannebergen, och det var först i och med uppförandet av Rannebergen som man till fullo kom att behärska ett storskaligt byggande med elementteknik. Men vid den tidpunkten hade den nya produktionsformen redan fallit i vanrykte på grund av kritik och utebliven inflyttning.

3.5 Den okända storstadsmiljön

Så länge det funnits höghus i Sverige har det också diskuterats hurvida barn och vuxna mått bra av att bo i dem. När nya förorter med storskalig bebyggelse började dyka upp från norr till söder under 1960-talet gav det upphov till stora frågor. Samtidigt uppdagades det allt mer att det fanns stora brister i kunskaperna kring livet i de nya storstadsmässiga bostadsområdena. I utredningen SOU 1967:30 med titeln "Höga eller låga hus?" argumenterades det till och med för att det inte fanns några tillförlitliga dokumentationer om boende i olika typer av flerfamiljshus. Utredningens inledning beskrev kunskapsbristen på följande vis:

Ju mer extrema bebyggelse typer som lanserats i planmaterial och faktisk bebyggelse, desto intensivare har debatten blivit och desto mer besvärande har det framstått att det saknats kunskaper om de för hustypsvallet relevanta faktorerna. Från alla åsiktsläger har skäl och motskäl hämtats i egna värderingar och i allmänna förmodanden.

Under senare hälften av 1950-talet gjordes emellertid flera sociologiska undersökningar i syfte att belysa dessa [bostadskonsumenterens synpunkter].

3.6: Huslängan på norra delen av Hammarkulletorget. Foto: Bostadsbolaget, mars 1969.

Resultaten från dem kan knappast anses ha gett särskilt klara utslag i den ena eller andra riktningen.

Den största tveksamheten beträffande de föreslagna bebyggelsetyperna [Här avses ett saneringsområde i Borlänge där det föreslagits byggnation med nio vånings skivhus, med en längd av 50–60 meter, samt ett 25 våningshus i Täby. Båda exemplen från tidigt 60-tal.] gällde deras lämplighet för familjer med barn, och då i första hand familjer med små barn.

Höghusen utgör en relativt ny och därför till sina verkningar och funktioner mindre väl känd typ av bebyggelse. (SOU 1967:30)

Jämfört med höghusområden som byggts 10–15 år dessförinnan berörde miljonprogrammets bostadsområden betydligt fler människor än tidigare. Förr hade stora byggprojekt i första hand varit förbehållna Stockholm, men från och med 1965 blev sådana ambitioner möjliga att genomföra i de flesta kommuner runt om i landet.

Den snabba utvecklingen sedan 1945 markerade ett markant brott för livet i Sverige. Att utvecklingen onekligen var snabb visade sig bl.a. av de många tolkningarna av orsak och verkan i den omvälvande samhällsutvecklingen. Kontrasterna med "det gamla Sverige" var slående. Förorternas ofta massiva och rätlinjiga bebyggelse gav en stark effekt vid direkta jämförelser med äldre småskalig bebyggelse och strukturomvandlingens följder för livet på mindre

orter. Besvikelsen som följde under genomförandet av de stora byggprogrammen berörde djupt dem som var, eller blev, engagerade i slutresultatet. De övergripande frågor som började ställas var hur det skulle komma att bli när människor slog sig ner i dessa nyskapade stadsmiljöer, och hur samhället egentligen fungerade när det producerade storskaliga bostadsområden. Detta hörde till de grundläggande frågeställningar som förorterna blev värderade efter, och medan byggprojektörer arbetade med stränga ekonomiska villkor och pressade tidsramar, utbreddes sig på många håll en skepsis inför denna typ av bostadsområden.

Kapitel 4

Problemområdet Hammarkullen

4.1 Kritiken som bekräftas

Hammarkullen blev klart för inflyttning i början av 1969. (not 5) Detta sammanföll med tidpunkten då nybyggda förortsområden blev uppmärksammade på ett helt annat sätt än förut. Den uppblussande Skärholmsdebatten från hösten -68 var fortfarande aktuell vilket satte prägel på bedömningarna. I takt med att de nya förortsområdena växte fram och formade livet i städerna fick de ett allt mer principiellt värde som ett tidens tecken. Bland alla dessa förorter blev Hammarkullen snart känd genom det offentliga intresse som vändes mot området. För dem som blev engagerade av den snabba framväxten av förorter blev Hammarkullen ett lämpligt åskådningsexempel på (ofta negativa) tendenser i det högindustrialiserade Sverige. Skillnaden mellan det tidiga och sena 60-talets beskrivningar av Angered-Bergum var mycket slående. Hammarkullen blev allt mindre förknippad med en ljus samhällsutveckling. Området drogs istället in i sammanhang där förklaringar framlades över vad som fungerade bristfälligt i samhället. Spännvidden på bedömningsgrunderna var stor, det rörde sig om allt från den lilla människans utsatthet till stora sociala, samhällsekonomiska och historiska skeenden. Hammarkullen stod alltså för något genomgripande i den svenska samhällsutvecklingen. Den nya förorten blev också tämligen omgående ett s.k. problemområde för de som kom i kontakt med den, allt från politiker till kommunala förvaltningar och invånare. Till följd av detta kom krav på förnyelse och förändring att bli ett ofta återkommande samtalsämne kring tillståndet i stadsdelen.

En av de första reaktionerna på Hammarkullens uppförande gick att läsa i Göteborgs-Posten juli 1969 (Crispin Ahlström, "Vad har folket i Hjällbo gjort för ont?" G-P 4/7-1969). I en artikelserie om nya förorter i Göteborg berättades det om ett besök i Hammarkullen. Av artikelförfattaren fick den nya förorten en lång rad förödande omdömen. Det ännu inte helt färdigbyggda området benämndes som Göteborgs stads "mest kvalificerade vandaldåd" i historien. För "de arma göteborgarna" förutspåddes Ham-

markullen bli en "mardröm", ett "anti-Shangrila" där stora vitglänsande mastodonter till hus brett ut sig bland barrträden. Hos artikelförfattaren var det den stora skalan på husen och områdets estetiska torftighet som väckte mest anstöt. Miljön beskrevs i artikeln som människoovänlig, vilket befarades kunna leda till negativa reaktioner hos framtida invånare. Redan 1969 fanns det alltså oro inför de kommande åren i Hammarkullen, och artikeln varnade för att psykisk ohälsa kunde bli en del av vardagen i det nya hårdexploaterade bostadsområdet.

4.1: Provisoriska lösningar beroende på lokalbrist var vanliga de första åren i Hammarkullen. Här två exempel, en kiosk och en Konsumbutik inhysta i var sin barack. Foto: Bildservice, september 1971.

Hammarkullen var inte heller någon mönsterstadsdel när de första invånarna flyttade in. Visserligen var lägenheterna av hög standard och oklanderlig teknisk kvalitet, men det lokala och offentliga stadsdelslivet utanför bostäderna var betydligt sämre rustat. Det var inte mycket av 1960-talets "självklara" rättigheter som hade kunnat tillgodoses under den första byggfasen i Angered. Efterkrigstidens krav på goda boendemiljöer, arbete, service och meningsfull fritid kom i Hammarkullen på kollisionskurs med de ansvarigas svårigheter att verkställa de utlovade idealen. Industrier etablerades inte i den utsträckning som hade kalkylerats. Kommunal och kommersiell service var till ringa omfattning utbyggd eller uteblev i vissa fall helt och hållet. Situationen var inte unik för Hammarkullen, det samma skedde i

andra Göteborgsförorter och runt om i Sverige.

Vissa TV-programms sätt att skildra Hammarkullen vid denna tid var goda exempel på vilka allmängiltiga principer som styrde bedömningarna av stadsdelen. TV-filmen "Packa ihop — glesa ut" från 1972 var i stora delar inspelad i Hammarkullen. I programmet var strukturomvandlingen i västkustregionen det bärande temat. Den bild av livet i Hammarkullen som presenterades visade hur den lilla och resurssvaga människan riskerade att råka illa ut i utvecklingens spår. Hammarkullen skildrades i samstämmighet med detta som en hård miljö dit människor mer eller mindre tvingades flytta för att kunna klara sitt uppehälle. Det som dessa människor erbjöds visade sig vara en isolerad sovstad, utan industrier, med långa resvägar till arbetsplatser och centrum. För alla dem som ryckts upp från sin invanda hembygd väntade i Hammarkullen brist på gemenskap och en kärv uppväxtmiljö för barn och ungdom. De bakgrunds fakta som programmet redovisade pekade på att en hel del inte stod rätt till med Hammarkullen. Det mest påfallande uttrycket för att stadsdelen var i obalans visade sig genom områdets många tomma lägenheter. För programmakarna tjänade detta som ett yttersta bevis för att folk egentligen inte ville bo där. Medvetna människor med möjligheter att välja bosatte sig någon annanstans. Därmed var det de som hade de lägsta resurserna i samhället som blev hänvisade att bo i området. Fakta som lästes upp i programmet bekräftade denna uppfattning genom att peka på den höga andelen barnfamiljer, ensamstående föräldrar och invandrare som bodde i Hammarkullen.

Slutomdömet över livet i Hammarkullen i början av 1970-talet var alltså inte speciellt gott. Efter nära nog 30 års välfärdsbyggande för att skapa drägliga bostadsförhållanden för alla människor gick det i Hammarkullen att se tendenser till fortsatta begränsningar kring boendet. Utifrån den tidens politiska skala öppnade "misslyckandet" för kritik från både vänster och höger.

Några år senare kom Hammarkullen att figurera vid ytterligare ett antal TV-produktioner som exempel på allmänna samhällstendenser. Innehållet i programmen; "Husesyn i nya Sverige", 1974; "I glädje och sorg — kommunen Göteborg", 1977; "Tackling: Dåliga förorter", 1977; speglade väl den åsikts- och tolkningsspännvidd som fanns. Som en av de främsta orsakerna till den ansträngda situation som fanns angav samtliga program hammarkullebornas brist på demokratiskt inflytande över sitt eget boende. Denna brist sågs dock på olika sätt beroende på vilka visioner man hade kring ett "bra" boende och ett "gott" samhälle. På ett sätt kunde "misslyckandet" spåras till politiska pampars maktfullkomlighet och byråkratiska snårskogar. Ett annat sätt att förklara det som gått fel stod att finna i industrins vinstintressen och blandekonomin brister. I det socialdemokratiskt styrda Sverige såg man att politiker kunde besluta om var stora bostadsområden skulle anläggas, medan industri och byggföretag kunde etablera sig och producera efter egna intressen, utan någon som helst demokratisk påverkan. Sammanfattningsvis visade de fyra programmen hur den lilla människan som flyttat till Hammarkullen kom i kläm på grund av storskalig planering och uteblivna

möjligheter att själv utöva något inflytande. Hammarkullen blev därmed en del av samtidens samhälleliga brister och symboliserade på så sätt en sjukdom i det högindustriella samhället.

Att dessa frågor redan vid början av 70-talet blev föremål för en omfattande samhällsdiskussion berodde på att förorternas invånare mötte en mycket svår vardag i sina nya miljöer. För Hammarkullens del saknades det serviceinrättningar för invånarna i och kring stadsdelen. Livsmedel fanns till en början enbart att köpa i en provisorisk Konsumbarack, den planerade snabbspårvägslinjen var inte framdragen, invånarna bodde under en period på en byggarbetsplats där t.ex. uppgången intill fortfarande kunde vara under uppbyggnad, hyrorna var höga, det fanns inget väl förberett eller utvecklat fritidsliv, inget kulturutbud, ingen högstadieskola, inget Angered centrum. Det är i sammanhanget inget att förvånas över att Hammarkullen kom att anses som en förvisningsort av kritiska bedömare. Att det verkligen var så illa som man trodde "bevisades" genom den höga omflyttningen och alla tomma lägenheter. Men det som mest kom att påverka Hammarkullen under hela 70-talet och ända fram till i dag var den sociala oro som fanns. Just detta har också varit den mest spektakulära aspekten av stadsdelen och något som många människor förknippar med området.

Avsaknaden av lugn och ordning har upplevts som Hammarkullens största nackdel under ett antal problemfyllda år. Alkohol- och narkotikamissbruk, sniffning, bråk och kriminalitet minns många än i dag. Eftersom Hammarkullen inte hade något fungerande stadsdelsliv blev det detta som dominerade den offentliga scenen under en ganska lång period. För invånare och utomstående var dessa händelser något påtagligt som många berördes av eller hörde talas om.

Ett resultat av överproduktionen av bostäder blev att familjer med problem och mindre ordningssamma personer lätt kunde få en lägenhet i Hammarkullen. Till följd av detta har en ofta återkommande uppfattning varit att det skulle bo väldigt många "socialfall" i stadsdelen. Vid mitten av 70-talet när bilden av Hammarkullen som ett "socialfallsområde" hade växt sig stark gick det dock inte att statistiskt fastslå hur många socialhjälpstagare det egentligen fanns i stadsdelen. Det gick inte heller att säkert fastställa vilka de hjälpbehövande var, eller vilka typer av ärenden det kunde röra sig om eller ens hur många gånger man var i behov av socialhjälp. Fastän stadsdelen gärna skildrades som ett bostadsområde med en stor andel resurssvaga invånare så handlade det mesta ändå om rykten, förmodanden eller gissningar. Så långt fram som 1975 konstaterades också att det inte fanns någon tillförlitlig statistik om socialvården i området (se Norling I, Karlsson U, 1975).

En bild av misslyckande och kris hade snabbt växt fram om Hammarkullen och andra delar av Angered. Den en gång spirande framtidsoptimismen inför utbyggnaden hade definitivt svängt över till sin motsats. Bland dem som satte in Hammarkullen och Angered i ett stort samhälleligt sammanhang hade det funnits uppdämda förväntningar på projektplanerna för Angered-Bergum. Storstilade planer och kritiska anmärkningar i samband

4.2: En offentlig bild av Hammarkullen som "betongförort" blev snabbt etablerad. I vissa delar av stadsdelen var miljön i stort sett oförändrad under många år. På bilden syns den norra huslängan på Bredfjällsgatan. Foto: Bildservice, mars 1983.

med utbyggnaden hade gjort sitt till för detta (Ex. Crispin Ahlström "Angered Bergum — ett projekt av vaga viljor" G-P 20/10-1968). I Göteborg fanns det redan före 1960-talets förortsbyggande erfarenheter av brister i tidigare nybyggda områden som varnande exempel. När brister även visade sig i Angered, fast i större skala än tidigare, blev det svårt att undvika en våg av ifrågasättanden. I kritiska bedömares ögon hade kommunen mer eller mindre misslyckats med att uppföra den nya stad som utlovats.

Det gavs också andra förklaringar till varför Angered-Bergumplanerna inte förverkligades till sin fulla utsträckning. För ansvariga politiker och fastighetsförvaltare var det dåliga resultatet en följd av att de ekonomiska konjunkturerna vände när man precis hade börjat bygga. Industrins tillväxt och inflyttningen till Göteborg blev i och med detta inte så stor som förväntats.

Den byggproduktionsapparat som startats för att möta en miljonstads krav blev svår att hejda med kort tidsvarsel. En hög byggtakt utan motsvarighet tidigare i Göteborgs historia skapade därigenom med ens ett lägenhetsöverskott. Utebliven inflyttning gjorde sitt till för att den planerade offentliga och kommersiella servicen aldrig uppnåddes. Många service-

funktioner som skulle finnas i Angered utelämnades eller försenades genom detta.

Oavsett vilka orsakerna var till det lägenhetsöverskott som följde så uppstod en smått absurd situation. Årtionden av plågsam bostadsbrist hade på mycket kort tid förbytts till ett besvärande överskott. Hammarkullen var inte heller i detta avseende unikt. Över hela landet fanns det plötsligt gott om lägenheter som ingen tycktes vilja ha (se Brattberg H, 1972). Detta trenderbrott syntes tydligast kring 1972-73 och markerade därmed en förnyad fas i problematiken kring nybyggda förortsområden.

Kapitel 5

Den inflyttade vuxengenerationen

5.1 Förändrade livsvillkor

För den vuxna generation som blev Hammarkullens första invånare innebar flytten dit att man kunde skaffa det arbete eller den bostad, som man tidigare önskat men inte kunnat få. Som nybyggt bostadsområde tedde sig Hammarkullen attraktivt och för många av dess invånare har stadsdelen öppnat nya möjligheter.

Många människor har flyttat till och från Hammarkullen. Statistiskt sett har omflyttningen under årens lopp varit större än det fasta boendet. För de allra flesta hammarkullebor har stadsdelen dock varit en hållplats där man stannat en kortare tid, på väg mot något annat. (not 6)

Fortsättningen av denna framställning kommer mestadels att bygga på minnen och erfarenheter av dem som kommit att bli bofasta i stadsdelen. För dessa personer blev Hammarkullen den plats där man slog sig ner för att stanna. Merparten av dem flyttade in mellan åren 1969–1979. Den andra generation hammarkullebor som kommer till tals längre fram flyttade in, eller föddes, under samma tidsperiod.

För att börja med en allmän generalisering så har samtliga intervjupersoners förhållande till Hammarkullen något att göra med förändrade livsvillkor eller en önskan att förändra dem. För den vuxna generation av svensk härkomst som flyttade in var de starkaste skälen främst ändrade arbetsförhållanden, nya familjesituationer och/eller en önskan om att få en modern bostad med hög standard. Av denna svenska föräldrageneration är det sju av elva som ursprungligen kommer från Göteborg eller Västsverige. Endast fyra personer är alltså från andra delar av landet. Bland invandrarna finns fem personer som tillhör den stora gruppen finländare i Hammarkullen. De har främst kommit för att söka arbete i Göteborgsregionen. Utvandringen har för dem varit ett sätt att undvika svåra livsvillkor i hemlandet, och för att få leva under bättre förhållanden har man sökt en ny framtid utomlands. I Sverige var framtidsutsikterna goda eftersom utländsk arbetskraft var efterfrågad under högkonjunktens goda år. För fem andra

invandrare från Bolivia, Uruguay, Chile, Turkiet och Polen har politiska och religiösa skäl spelat den största rollen för emigrationsbeslutet. Förhatliga politiska system, militärkupper och nationella motsättningar har varit ytterst angelägna orsaker att lämna sina hemländer. Två syrianer från Turkiet har med sina familjer motiverats av en kombination av arbetsinvandring och religiösa motsättningar i hemlandet.

Skälen har alltså varit mycket skiftande till varför man hamnat i Sverige och Hammarkullen. I sammanhanget är det värt att poängtera att i de 30-tal intervjuer som genomförts finns enbart en person som uppgett sig ha flyttat till Hammarkullen därför att familjen varit trångbodd.

5.2 Snabba beslut

För en del av dem som blev bofasta hammarkullebor togs beslutet att flytta mycket snabbt. Stig Johansson, en 50 årig byggnadsarbetare uppvuxen på på den värmländska landsbygden berättar varför han hamnade i Hammarkullen. Åren innan Stig kom till Göteborg hade han levt ett kringflackande liv mellan olika arbeten och bostadsorter. Vid ett tillfälle blev han uppringd av en verkmästare som kunde erbjuda honom arbete som byggnadsarbetare i Göteborg. Detta skedde 1968 och det var ett år som det byggdes för fullt i Angered. Fastän samtalet kom på söndag natt och arbetet skulle starta på måndag morgon fanns det ingen tvekan från Stigs sida. Han berättar att på den tiden var det snabba ryck som gällde. Att gå och fundera på om man skulle ta ett jobb eller inte gjorde man aldrig då. På måndagsmorgonen hade Stig tagit sig ner från Kristinehamn till Göteborg för att påbörja sin nya anställning. På frågan hur det var att arbeta i ett så stort byggprojekt säger han:

Det var knappt en kväll som det inte var övertid vid byggnationen. Det fanns ju bara sumpmark och bergstoppar här från början. Man fick gå och fylla på bensin till pumparna för det fanns ingen ström dragen ut till hela området. Det var nog så överallt. Strömmen kom ju efter det att byggena drog fram. Byggjobbarna kom från hela Sverige. De var både norrlänningar och skåningar.

I ungefär ett års tid pendlade han mellan hemmet i Kristinehamn och Göteborg, för att 1969 slutligen flytta till Hammarkullen som en av områdets första invånare. Några problem med att få lägenhet var det inte. Efter att ha frågat efter en lägenhet hos en av byggmästarna i Hammarkullen fick han snabbt fast bostad. Att det var byggrush som rådde visade sig när Stig skulle flytta in i sin lägenhet på Bredfjällsgatan. På inflyttningsdagen fick han vänta med att komma in i lägenheten eftersom snickare och målare inte hade hunnit slutföra alla arbeten i bostaden.

Den första tiden var Hammarkullen en utpräglad byggarbetsplats. Medan folk flyttade in i en uppgång kunde grannuppgångarna några nummer bort fortfarande vara under uppbyggnad. Grus, lera, utlagda plankor att gå på, kranar, byggnadsställningar och en varubuss för det allra nödvändigaste

hörde i ett initialske till karaktären på det bostadsområde som framöver skulle erbjuda 6-7000 människor en ny hemvist.

Att mycket gick snabbt vid denna tid minns även Gösta och Ester Larsson, 72 och 68 år. De hade redan 1939 flyttat till det lilla lokalsamhället Agnesberg, då Gösta fått arbete vid Axa kvarn. Mellan 1951-1969 bodde de med sina sex barn i en villa i Hjällbo. Det första som Gösta och Ester märkte av utbyggnaden i Angered var när byggkranarna började synas från bostaden. I början tyckte de inte om utbyggnaden, men med tiden accepterade båda det som hände med hänvisning till att det gamla måste försvinna för att ge plats åt det nya som utvecklingen förde med sig. Efter att ha läst i tidningarna om det första spadtaget i Hjällbogårde berättar Ester att det sedan gick så fort att hon inte riktigt hann med. Efter Hjällbo och Eriksbo följde Hammarkullen i utbyggnaden av Angered. När kvarteren i Hammarkullen blev klara för inflyttning fick familjen Larsson informationsbroschyrer över vilka typer av bostäder som fanns i området. En dag gick de upp för att se på lägenheter i den del av Hammarkullen som kallades Sandeslätt. Detta var inte första gången de kom i kontakt med nybyggda bostäder i Göteborg. En av deras döttrar hade redan tidigare skaffat lägenhet på Bredfjällsgatan och en av sönerna hade flyttat in i en nybyggd lägenhet i Bergsjön.

5.1: Området Sandeslätt är byggt kring en kulle där fasaderna utåt är 4-5 våningar, medan fasaderna inåt gårdarna är 3 våningar. Foto: Förf. juli 1992.

5.2: Gårdsfasad, Sandeslätt. Foto: Förf. juli 1992.

Den nya lägenheten, med samma köksutrustning som sonens i Bergsjön, gjorde gott intryck på dem båda. För att inte riskera att gå miste om en sådan lägenhet bestämde de sig snabbt att flytta dit, annars trodde de att chansen kanske inte skulle komma tillbaka. Det fanns fördelar att flytta från hus till lägenhet tyckte Gösta och Ester. Med en lägenhet skulle de slippa att själva ta hand om underhåll och tomt, vilket var jobbigt att kombinera med ett sju till fyra jobb och en stor familj. Ester, som var hemmafru vid den tiden, kände också en stor nyfikenhet på allt det nya som ett boende i Hammarkullen skulle medföra. De berättar:

Ester: *Våra bekanta tyckte det skulle bli förskräckligt för oss att flytta från hus till lägenhet. Men jag sa att det gjorde ingenting. Jag sa att jag gjorde mitt val, jag var nöjd.*

Gösta: *De flesta av de gamla grannarna i Hjällbo har sålt. Det är högst några stycken kvar.*

Ester: *Antingen har dom blivit ensamma för att maken dött, eller att barnen flyttat ut, eller så har dom sålt av annan orsak. Detta var en tillfällighet som kom då. Kanske skulle tillfället försvinna om man inte snabbade sig och tog den. Det visste man inte.*

Att stadsdelen inte var helt färdigbyggd gjorde inte så mycket eftersom de tänkte att allt skulle bli bättre allteftersom området blev färdigt. Några tvivel på att det skulle bli riktigt och ordentligt hade de aldrig.

5.3 Närhet till släkt och landsmän

Förutom tillgång på arbetstillfällen i Göteborg och bostäder med hög standard så flyttade många av dagens bofasta till Hammarkullen därför att de ville bo nära släktingar och familjemedlemmar. Bland det 30-tal intervjuade personerna är det bara fem som inte har, eller har haft, någon nära anhörig boende i grannskapet. Att hålla sig nära familj och släkt tycks vara ett gemensamt drag för invånarna i Hammarkullen antingen man är svensk eller invandrare. För dem som kommit till Hammarkullen från utlandet har naturligtvis etnisk tillhörighet spelat en viktig roll. Närheten till landsmän har skapat trygghet i ett främmande land (se också andra intervjuundersökningar i bl.a. Lövgärdet och Biskopsgården, Mörck M m.fl. 1986, Berg M m.fl. 1989). En av orsakerna till att man lyckats knyta närstående till det egna bostadsområdet är den långa period av lediga lägenheter som de flesta förortsområden har haft. När barnen vuxit upp har de relativt lätt kunnat få en bostad i närheten av föräldrahem och kamrater. För föräldrarna har tillgången på lägenheter fört med sig att de haft möjlighet att byta bostad när familjesituationen växlat, utan att behöva lämna området.

5.4 Övervunnen tveksamhet

I Hammarkullen finns inte enbart hyreslägenheter i stora flerfamiljshus. Runt om ett centrum med dominerande flervåningshus finns också radhus och fristående villor. Dessa hus har aldrig stått tomma på samma sätt som lägenheterna i höghuskärnan. Däremot har köptrycket på dessa fastigheter varit lägre än i övriga Göteborg. Då Hammarkullen tidigt blev ifrågasatt som bostadsområde innebar det att köerna till dessa fastigheter blev betydligt kortare än i andra delar av staden. Priserna var också lägre. I dag har värdet på fastigheterna stigit betydligt, men de som bor där tror ändå att husen fortfarande ligger under medelvärdet i Göteborgsregionen. För några av dem som köpt och stannat kvar har behovet av och önskemålet om ett eget hus varit det som övervunnit rykten och tvivel på Hammarkullens lämplighet som bostadsområde. Elisabet Stenblad, 48, berättar om sin familjs skäl till att flytta in i Hammarkullen. Sedan 1940-talet har hon haft en moster och morbror boende i Linnarhult, inte långt från Hammarkullen. Där har Elisabet ofta varit på besök och lekt i skogarna där dagens stadsdelscentrum ligger. Runt 1969 var hon vid ett tillfälle och tittade på det Hammarkullen som precis blivit byggt. Synen gjorde henne förskräckt:

Första gången jag var i Hammarkullen, det kan ha varit runt 69-70, åkte runt och tittade och sa: Här vill jag aldrig bo. Vi hade läst om Hammarkullen i tidningen och hört hur förskräckligt här var. Vi åkte runt för att titta på höghusen. Vi åkte alltså runt Hammarkulletorget. Vi tyckte det såg fruktansvärt ut och att tidningarna verkligen hade rätt i att här var hemskt.

Tre år senare flyttade Elisabet och familjen ändå in i ett radhus på Västerslänt i Hammarkullen. Före flytten bodde de i ett höghus i stads-

delen Guldheden och i samband med att familjen fick tillökning började man se sig om efter en bostad nära marknivån. Det som slutligen fick attityden till Hammarkullen att svänga var att Elisabet hade en arbetskamrat med tre barn som hade köpt ett hus i området. Arbetskamraten trivdes alldeles utmärkt och förändrade därigenom de intryck Elisabet fått av stadsdelen vid sitt besök 1969. Dessutom hade en av Elisabets mammas väninnor också köpt hus i samma del av Hammarkullen, och även hon tyckte trivas.

När familjen Stenblad, genom sitt bosparande, fick ett förslag på ett hus i Hammarkullen fanns alltså inte många tvivel kvar. Huset var dessutom bra och priset inte allt för högt. Visserligen kände de till att det fanns en del problem i stadsdelen, men man avskräcktes inte för det. Något intresse att köpa huset på spekulation hade de inte. Siktet var från början inställt på att bli kvar en längre tid.

5.3: Radhus i området Västerslänt. Foto: Förf. juli 1992.

Att komma över tvivlet på Hammarkullen som bostadsområde gällde även för Ulf Sandberg, 58. Som inflyttad till Göteborg från Grebbestad i Bohuslän fick han först en omodern lägenhet i Landala. När han bildat familj bodde han ett tag i en trea på 66 kvm i Kortedala. Familjen växte snabbt och snart var de sex personer i en lägenhet som var allt för liten. Precis som Elisabet och hennes familj blev de allt mer intresserade av att köpa ett hus. Först ville de komma till västra Göteborg, men där var köerna långa och familjen hade inte hunnit spara tillräckligt mycket för att klara av de höga

5.4: Trädgårdsmiljö till radhus, Västerslännt. Foto: Förf. juli 1992.

kontantinsatser som krävdes. Sandeslättskroken i Hammarkullen blev till slut det mest realistiska alternativet för Ulf Sandbergs familj.

Det radhusområde som familjen flyttade till är byggt i två etapper och Jan och hans fru hade faktiskt redan varit där för att titta på radhus när den första etappen var klar. Då hade det inte blivit något köp eftersom hans fru inte ville bo där. Men även Ulf hade varit tveksam. Han var på den tiden anställd på skolförvaltningen och vid ett tillfälle hade han varit i Hammarkullen för att övervaka byggandet av skolorna i området. Det hade skett genom ett tjänstebesök, och Ulf minns att han upplevde stadsdelsområdet som hårdexploaterat och ogästvänligt. Hans dominerande intryck var en bebyggelsekärna med långa, höga och gråa hus och det var en syn som inte tedde sig inbjudande. Någon tanke på att bosätta sig i området hade inte infunnit sig vid det besöket. När familjen blivit allt för stor och några möjligheter att få hus i västra Göteborg inte var i sikte, blev färdigställandet av andra etappen i Sandeslättskroken allt mer intressant. Vid ett besök till etapp tvåområdet tyckte Ulf att husen trots allt var av god kvalitet och faktiskt låg i en bra miljö. Bortsett från den fula hårdexploaterade kärnan fanns där inga bilvägar inne i bostadsområdena. Det var också lätt att hålla barnen under uppsikt utomhus, och till skolan fanns det parkvägar att promenera på. För en stor barnfamilj lämpade det sig mycket väl att bo i Sandeslättskroken. I dag, 16 år senare, säger Ulf att han aldrig ångrat att familjen flyttade

5.5: Fasad ut från radhusområdet Sandeslättskroken. Foto: Förf. juli 1992.

in 1974, även om han anser att den yttre stadsdelsbilden i Kortedala var bättre. Familjens behov av utrymme blev ändå det som till slut avgjorde. I lägenheten som de hade före flytten bodde man tre personer i varje rum, vilket betydde att möblemanget mer eller mindre enbart bestod av sängar.

5.5 Missnöje över massmedia

I intervjuerna med de bofasta framkommer således olika behov, önskemål och omständigheter som fört dem till Hammarkullen. Alla har de dock, liksom andra hammarkullebor, fått möta och tackla det dåliga anseende som stadsdelen alltid haft. Detta anser man har sitt ursprung i de förhållanden som rådde på 1970-talet. Dålig områdesservice, bråk, drogmissbruk, kriminalitet och en allmänt utbredd oordning är ord som används när den negativa sidan av Hammarkullen beskrivs. I dag ses den oroliga tiden som ett 70-talsfenomen vilket man lämnat bakom sig. Trots detta inverkar den dåtida situationen på dagens Hammarkullen. Minnen och erfarenheter lever kvar och det är ganska vanligt att man fortfarande blir påmind om en stadsdel som man anser tillhör gårdagen. När man som bofast i Hammarkullen ska rekonstruera delar av stadsdelens 20-åriga historia ges massmedia en särställning för en del av den negativa stadsdelsbilden. Genomgående tillmäts dagstidningar och journalister stor skuld till varför Hammarkullen getts ett dåligt

5.6: Gårdsfasad, Sandeslättskroken. Foto: Förf. juli 1992.

rykte. Ensidig svartmålning och negativa beskrivningar gjorda av journalister på tillfälliga besök anser man bidragit till detta. Det är inte så att massmedia farit med direkt osanning, men det överväldigande omdömet är att artiklarna varit vinklade och förstorat negativa händelser. Som invånare har man känt sig utpekad och angripen av någon utifrån. Ensidigheten i nyhetsrapporteringen tolkas av invånarna som att journalisterna inte sett verkligheten i Hammarkullen, eller till och med blundat för den, för att få tillfälle att återberätta något negativt. Mycket av kritiken har av en del tagits personligt, som om den varit riktad mot dem själva, och bitterheten över en orättvis behandling är utbredd. Som boende i stadsdelen har man inte varit ovetande om det som påtalats i massmedia. Men det faktum att Hammarkullen haft goda sidor som aldrig blivit tillnärmelsevis lika uppmärksammade har upplevts som kränkande.

Även om massmediaintresset som drabbat Hammarkullen upplevts som en önskad börda har den också haft en användbar udd. Vid en närmare studie av pressklipp om Hammarkullen visar det sig att de personer som blivit intervjuade och uttalat sig om tillståndet i stadsdelen ofta varit anställda inom fritid, skola, kyrka etc.. Detta komplicerar bilden av massmedia-bevakningen. Visserligen finns det svartmålande artiklar där en enskild skribent själv beskriver hur illa ställt det är. Men dessa utgör ändå bara en liten del. De flesta tidningsartiklar bygger på uttalanden av personer som

haft yrkesmässig inblick i stadsdelslivet. (not 7)

Att det varit på detta sätt har givit kritiken två sidor. Den ena sidan har betytt att de yrkesverksamma i Hammarkullen kunnat utnyttja massmedias intresse för stadsdelen för att få fram resurser till området. Genom att berätta om stadsdelsarbetet i massmedia har man velat sätta press på ansvariga myndigheter och förvaltningar för att även i fortsättningen kunna göra något åt en svår situation. Den andra sidan är negativ. Samtidigt som opinionen till förmån för förbättringar sakta byggs upp har många invånare tagit illa vid sig och känt både sig och stadsdelen som utpekade. Massmediarapporterna har naturligtvis även lästs av andra och på så sätt bidragit till allmänt utbredda fördomar om Hammarkullen. För de boende i Hammarkullen har nyhetsspridningen haft den effekten att personer man mött i vardagliga situationer ofta har haft en viss uppsättning negativa omdömen om stadsdelen och människorna där. Detta har inneburit att man som invånare ofta hamnat i en försvars- och förklaringsituation i det dagliga umgänget med personer som inte bor i området.

5.7: Fortfarande säger ryktet att Hammarkullen enbart skulle bestå av höghus och betong, men flerfamiljshus uppförda i mindre skala återfinns även i Gropens Gärd. Foto: Förf. juli 1992.

5.6 Möten med fördomar

Elisabet Stenblad, som tidigare berättade att hon flyttade från höghus i Guldheden till radhus i Hammarkullen 1972, ger en bra beskrivning av det avståndstagande som fanns gentemot området i början av 70-talet. Hon och familjen mötte stor oförståelse från bekantskapskretsen när de flyttade till Hammarkullen:

Den stora skillnaden mellan Guldheden och Hammarkullen var folks åsikter om vart man flyttade. Folk tyckte inte vi var kloka som flyttade till Hammarkullen. Där kunde man inte bara bo. Vi fick höra att det var dumt att flytta hit, att vi hade bytt ner oss med stadsdel, att det var bättre att bo kvar i Guldheden.

5.8: Gårdsmiljö, Gropens Gård. Foto: Förf. juli 1992.

De första åren efter inflyttningen var jobbigast, säger Elisabet. Om hon och mannen var bortbjudna på fest hände det att personer kommenterade vissa tidningsartiklar som sagt hur illa ställt det var i Hammarkullen. De fick frågor om varför de bodde där och antydningar om att de skulle tänka mer på barnens framtid. Det handlade mest om gängse fördomar, att där inte bodde några normala människor, att det förekom mycket slagsmål och fylleri. Det var många som helt enkelt inte kunde förstå hur en helt vanlig familj kunde ha sitt hem i Hammarkullen. Precis som många andra hammarkullebor fick Elisabet förklara varför de hade slagit sig ner i området, att det gick att bo

där och att det fungerade bra. Var man hammarkullebo stod man under ganska hård yttre press och granskning. Elisabet berättar att om hon någon gång talade om var hon bodde framkallade det ofelbart häftiga reaktioner. En tid gick det till och med så långt att hon inte nämnde sin exakta adress, utan lindade in det genom att säga norra Göteborg. I dag är det inte längre nödvändigt att dölja adressen, men Elisabet är inte ensam om att under en period ha känt sig tvungen att dölja eller "försköna" den exakta hemadressen. Numera ifrågasätter inte heller hennes bekanta boendet i Hammarkullen på samma sätt som tidigare. De första årens tvivel har i princip försvunnit helt och hållet eftersom Elisabet och hennes man blivit kvar i sitt hus, samtidigt som stadsdelen sakta har stabiliserat sig.

5.7 Rädslan för ungdomsgängen

Situationen under de första åren i Hammarkullen var bekymmersam. Fastän man som gammal hammarkullebo försvarat stadsdelen och sig själv mot utomstående, så finns det minnen och erfarenheter från de första åren av inte allt för angenäma händelser och situationer. I intervjuerna framstår sniffarna som en symbol för 1970-talets oroliga stadsdel. Det är dem man först tänker på vid en tillbakablick på de problem man som boende konfronterats med. De tydligaste och exaktaste tillbakablickarna kretsar kring de gäng av ungdomar som missbrukade thinner. Man minns kvarlämnade thinnertrassor som var spridda över stadsdelen. En annan liknande minnesbild är den av spårvagnen som ofta fick ha fönsterrutorna öppna för att vädra ut thinnerångor från ungdomar som satt i vagnen och sniffade. Trappuppgångar, torg, parklek och spårvagnstunnel förknippas återkommande med de ungdomar som en gång hade dessa platser som sina träffpunkter. Thinnergångens dominans i stadsdelen symboliserade det "farliga och osäkra" Hammarkullen. Att vara ute och röra sig i och kring de platser där ungdomarna samlades krävde i många fall en uttänkt taktik för eventuella möten med personerna där. Gängen fanns på sådana ställen där man som invånare knappast kunde undvika dem. På väg till och från spårvagnen mötte man dem vid tunnelhållplatsen, de fanns vid affärerna på torget och vid parkleken dit man skulle gå med barnen. Inte ens den egna trappuppgången var garanterat fri från ungdomar. Saken var extra betungande eftersom dessa offentliga platser tillhörde de fåtal ställen som hammarkulleborna kunde mötas på utanför hemmen. Sniffning och drogmissbruk skapade rädsla för vad som pågick bland gängen.

Sirkka Lahtinen, 32, och Tuula Toivonen, 31, är två finska kvinnor som kommer i håg hur de upplevde detta de första åren på 70-talet. Tuula kom i kontakt med Hammarkullen därför att hennes kille bodde där. Det var vid mitten av 70-talet och det enda hon då hört om stadsdelen var att där fanns mycket sniffare. Det hon senare såg av sniffarna gjorde att hon inte ville flytta ihop med fästmannen i Hammarkullen. Det var hon alldeles för rädd för. Tuula berättar att hon aldrig vågade gå ensam från fästmannens hem

5.9: Spårvagnshållplatsen 16 meter ner i berget utgjorde under en period samlingsplats för stadsdelens ungdomar. För att komma till rätta med de problem detta ledde till installerades en spärrvakt vid nerfarten. Foto: Förf. juli 1992.

på Bredfjällsgatan till spårvagnshållplatsen:

Jag vågade inte gå från Bredfjällsgatan till torget när jag skulle hem, efter att ha varit här och hälsat på. Han fick följa mig till hållplatsen... jag vågade inte gå. Man visste inte vad man kunde få på sig där. En sniffare som är påtänd, då vet man inte vad som kan hända.

Sedan fästmannens syster en gång varit nära att bli våldtagen vid torget ville Tuula under inga omständigheter bo i Hammarkullen. Istället skaffade paret sin första gemensamma lägenhet i Kortedala. I dag bor de med två barn i radhus på Västerås och Tuula anser att Hammarkullen blivit betydligt lugnare på senare år, men det är fortfarande så att hon inte vågar gå ner till torget på kvällstid. Obehagskänslorna finns i många stycken fortfarande kvar. Om det är så att hon måste ta sig till någon butik för att köpa något nödvändigt tar Tuula bilen för att slippa promenera genom området.

Sirkka Lahtinen kom till Hammarkullen 1976 från finska Österbotten för att söka arbete i Göteborg. Hennes bror var den som hade föreslagit henne att flytta. Även hon fick starka negativa intryck av det thinnermissbruk som förekom. En ängslan byggdes sakteliga upp och finska bekanta berättade historier om sånt som hänt dem själva eller någon annan. Speciellt finskorna

5.10: Den centralt belägna parkleken förknippas fortfarande av en del hammarkullebor med de sniffare och alkoholister som höll till där på 1970-talet. Foto: Förf. juli 1992.

som jobbade som kassörskor i butikerna vid torget hade mött dessa ungdomsgängs sämsta sidor. Det kunde hända att en del av dem bara gick rakt in i en butik och tog för sig av öl, och sen hotade biträdet till tystnad. Gänget skulle annars stå utanför och vänta när arbetsdagen var slut. Vid ett tillfälle hade två sniffare bett en av butiksbiträdena om pengar på hemvägen efter arbetet, berättar Sirkka. När hon vägrat hade någon av dem kastat en kniv efter henne. Lyckligtvis träffade den inte.

Historier som dessa underbläste uppfattningar om att sniffgängen och personer runt omkring dem var farliga och oberäkneliga. Farhågor att drogpåverkade personer kunde ta sig för vad som helst, utan förvarning, skrämde mest. Gösta och Ester Larsson som alltid trivts i Hammarkullen har också minnen av den osäkerhet man kände vid möten med dessa ungdomar. Gösta jobbade en tid på ett varuhus i Biskopsgården, vilket gjorde att han varje kväll vid hemkomsten till Hammarkullen såg mycket av vad som pågick ute i stadsdelen. Han minns att spårvagnshållplatsen nere i berget alltid var full av sniffare. Det hände honom aldrig något, men det var alltid en stark känsla av osäkerhet som omgav promenaden till hemmet i Sandeslätt. Gösta berättar att han brukade oroas över om någon ruspåverkad person skulle slå ner honom eller inte. Han blev ofta tilltalad av ungdomarna, men

svarade aldrig. Han gick alltid raka vägen hem utan att svara eller säga någonting:

Det var ett fasligt busliv på vagnarna. Sen var hela vänthallen full av såna här sniffare, varenda kväll. Man fick inte gå i fred. Det höll på ett bra tag, då när det var nytt. Man kunde bli nedslagen, det kunde hända vad som helst. Mig hände det inget, men dom var på mig flera gånger, men jag bara gick, jag svarade dom inte. Dom ville att jag skulle stanna och prata, men man visste ju inte vad dom ville egentligen. Dom var ju så snurriga så det var inte klokt.

Samma sak gällde även för barnen. Anledningen till varför de klarat sig under de besvärligaste åren berodde, enligt Gösta och Ester, på att de alltid gick raka vägen hem, aldrig stannade upp eller var nyfikna på sånt som hände på hemvägen. Som övergripande lösning på att undvika svåra situationer säger de att om man låter andra människor vara i fred, får man själv vara i fred.

Den oro som fanns på torget åstadkoms inte av att stadsdelens alla ungdomar fanns där. Under det oroliga året 1976 uppskattades gruppen regelbundna thinnermissbrukare till 20 personer. Runt denna kärna kunde man räkna ytterligare ett 40-tal ungdomar som ansågs ha missbruksproblem. Totalt rörde det sig alltså om ungefär 60 personer i åldrarna 13–18 år. Det var inte bara thinnermissbruk som förekom, utan även mellanölsdrickande och narkotika. Det var främst bland de äldre som det fanns bruk av narkotika (Norling I, Karlsson U 1977). Hösten 1976 växte problemen kring denna ungdomsgrupp mycket snabbt. Hammarkullen hade under sommaren blivit en samlingsplats för ungdomar från andra delar av Angered och Göteborg. En del av dessa var väldigt kriminellt belastade och de förde med sig bruk av tyngre droger. Det var under denna höst som både fritidsgård och parklek stängde därför att situationen till slut blev ohållbar. Personalen bedömde det som omöjligt att arbeta under ordnade förhållanden. Åren 1976–77 var toppunkten för ungdomsoroligheterna i Hammarkullen. De problem som blossade upp vid mitten av 70-talet hade märkts av redan åren innan, men inte i så stor skala. Därför reagerade många med rädsla och undvikande. Det ohållbara i händelseförloppet tvingade fram krav på alternativ till den allt mer okontrollerbara gängbildningen.

5.8 Föräldraengagemang i föreningslivet

I Hammarkullen har det alltid funnits vuxna invånare som varit engagerade för ungdomarnas sak (ofta med stöd och hjälp från Fritid, skola etc.). Många gånger har det varit bristerna i området som frambringat lösningar som invånare själva tagit initiativ till. Stig Johansson, byggnadsarbetaren från Värmland, är kanske ett undantag, men hans reaktion på gängbildningen var allt annat än undvikande. Istället för att falla till föga tog han ibland till handgripliga metoder för att få bort ungdomar som störde:

Du ska inte tro att jag är nån jävla duvunge. Jag har varit ute på torget och slagits, och utanför min köksdörr. För utanför min dörr kommer jag att hålla rent va. Så jag har haft mina drabbningar med dom. Det var på den tiden när byggnationen var färdig och de inte hade nånstans att vara. De gick omkring i gäng då. De gick från uppgång till uppgång och förde ett jävla oväsen.

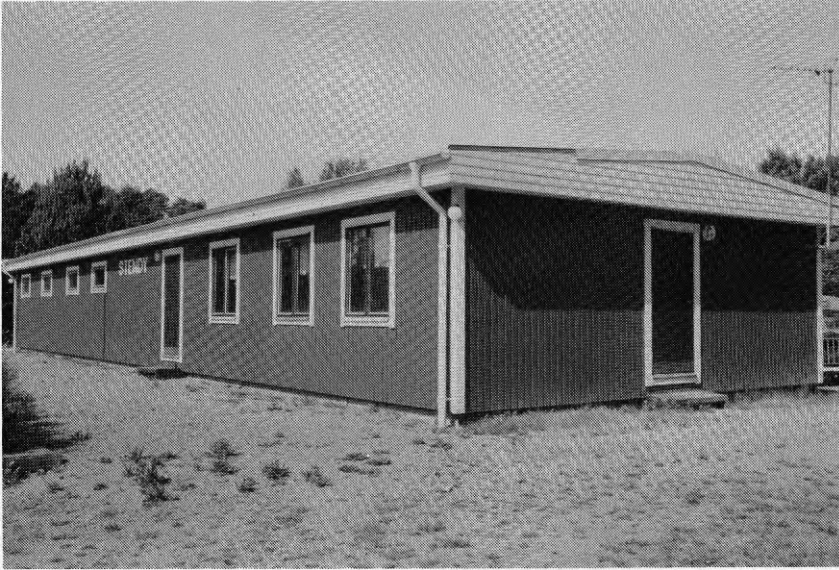
Lika lite som någon annan ville han att "problemungdomarna" skulle ta över stadsdelen, eller riskera att hans egna barn skulle dras in i de destruktiva ungdomsgäng som fanns. Det var inte enbart vaktbolag och poliser som behövdes för att skapa ett drägligare Hammarkullen. Problemet ansåg Stig ligga i att det fanns alldeles för lite att göra och ingenstans att vara. Gängen skulle ständigt vara ett alltför farligt alternativ om ingenting gjordes. Liksom många vuxna såg han lösningen i ett bra fritidsutbud. Stigs bidrag blev att hjälpa till med uppbyggnaden av en klubbstuga för fotbollsföreningen Stendy. Han har själv haft barn som spelat boll i föreningen och engagemanget för ungdomarna i Hammarkullen växte allt mer efterhand. Eftersom det fanns så lite för ungdomarna att göra på helgerna, tyckte Stig att det även borde finnas något för dem då också. Stig och hans fru började då, tillsammans med ett tiotal föräldrar, några äldre ungdomar och en anställd inom Fritid, att arrangera dans i fritidsgården på lördagar. Det var knattedisco på eftermiddagen och dans för lite äldre senare på kvällen. Det var aldrig några problem att kvittera ut en nyckel till fritidsgården som var stängd på helgerna, berättar han. Danserna har periodvis varit mycket välbesökta och populära. På senare år har det enbart varit ungdomar som skött discoteket, men Stig har ibland ändå varit där för att se hur verksamheten fungerat. (not 8)

5.9 Det offentliga livets möjligheter och begränsningar

Att ha egna barn och vara knuten till föreningslivet i Hammarkullen medför att man kommer in i det stadsdelsliv som finns utanför det egna hemmet och familjen. Delaktighet i den offentlighet som föreningarna representerar utmärker majoriteten av de intervjupersoner som stannat kvar i Hammarkullen. Även om det inte finns någon allmän gemenskap mellan föreningsanslutna i Hammarkullen så fungerar respektive typ av organiserad verksamhet som samlingspunkt för människor med likartad bakgrund och intressen. Nackdelen med detta blir då att de som står utanför det organiserade fritidslivet har svårt att knyta nya bekantskaper i stadsdelen. Även om man skulle önska det kan det vara besvärligt.

Olle Eriksson, 42, kom med sin familj till Hammarkullen 1985. Första året bodde han och familjen i lägenhet på Hammarkulletorget. I dag bor Olle i radhus på Hammarkroken. Han trivs gott med det boende familjen har och anser Hammarkullen vara en bra stadsdel att bo i. Det han upplever som en nackdel är svårigheten för honom och hustrun att lära känna folk

5.11: Fotbollsföreningen Stendys andra klubbstuga, byggd 1982. Den första stugan kom på plats 1980 på initiativ av några engagerade föräldrar som fraktade dit en tom arbetsbarack som fanns i närheten. Denna klubbstuga brändes dock ner 1981 av barn som lekte med eld. Den nuvarande stugan kommer att byggas till vintern 1992/93. Foto: Förf. juli 1992.

som bor i området. Situationen upplevs som besvärlig:

Det verkar vara svårt att få kontakt med både svenskar och invandrare. Jag vet inte om det är invandrarna som blir försvenskade när dom kommer, men det är svårt att få en trevlig kontakt så att man kan umgås. Det är mest ytliga kontakter, man hejar och pratar. Det är lika svårt att få kontakt med folk här som det var på Hammarkulletorget.

Det finns fler kanaler utöver föreningslivet som kan utvidga kontakterna i stadsdelen, men Olles livssituation gör det inte lätt att knyta nya bekanskskaper. Han har inga släktingar i området, barnen är ännu för små för att gå i skola, i kvarteret där de bor finns inte heller några barn i samma ålder. Både han och frun har oregelbundna arbetstider. I en stadsdel där relationerna utanför familjen formas av barnomsorg, skola, föreningsliv och släkt blir det besvärligt för dem som inte har några givna kontaktpunkter.

Att stå utanför stadsdelsoffentligheten innebär inte nödvändigtvis något negativt. Anonymiteten är för en del en tillgång som kan utnyttjas. Sirkka Lahtinen ser tvärt emot Olle Eriksson det som positivt att kunna leva ett liv utan inblandning av andra. Hon kommer från ett litet samhälle i fin-

5.12: Radhus, Hammarkroken. Foto: Förf. juli 1992.

ska Österbotten och kan under inga omständigheter tänka sig att leva på det sätt som de gör där. Att bo nära inpå varandra på en liten ort är för henne mest förknippat med skvaller och tvångsmässigt umgänge. För Sirkka har tiden i Hammarkullen betytt att hon fått bo ifred och ha sitt liv för sig själv. Trots att det många gånger varit mycket oroligt ute i stadsdelen så har möjligheten till anonymitet varit något tillfredställande. I Hammarkullen har Sirkka kunnat uppnå ett grannumgänge på en nivå som hon själv föredrar. I dag bor hon på Sandeslätt med sin man och ett barn i förskoleåldern. Tidigare har hon bott i höghusen på Hammarkulletorget och Bredfjällsgatan. Sirkka berättar att där lärde hon aldrig känna någon av grannarna i trappuppgången. Man brukade heja på varandra i hissen, mer kontakt än så var det inte. De lägre husen på Sandeslätt inbjuder mer till samvaro, säger hon. Där finns uteplatser som underlättar umgänge, och man hälsar och pratar mycket mer med varandra än i höghusen. På 70-talet gick Sirkka ofta på de danser som arrangerades i stadsdelen av den finska föreningen FinnGötar. Då betydde detta föreningsarrangemang mycket för hennes kontakter med finländare bosatta i Hammarkullen. Idag har hon inte längre något samröre med någon av föreningens aktiviteter eftersom hon inte är intresserad av dem längre. För Sirkka betyder skillnaden mellan att bo i det lilla samhället i Finland och Hammarkullen att hon nu kunnat uppnå ett boende på egna villkor. Hennes förhållande till grannar är något motsägelsefullt, men visar samtidigt

5.13: Radhus, Hammarkroken. Foto: Förf. juli 1992.

de möjligheter som finns för ett individuellt anpassat liv i stadsdelen. Hon berättar vidare:

Jag tycker jag bor i stan när jag bor i Hammarkullen. Här får man bo i fred. Jag vågar inte flytta till nåt ställe där grannarna känner till allt. Det är så tryggt att bo i stan. Man har sitt eget liv. Det är så lätt att leva sitt eget liv i Hammarkullen. När jag bodde i Finland, i en liten ort, så visste ju alla allt. Det gillar jag inte. Jag vill leva mitt eget liv. I Hammarkullen får man vara i fred. Jag har inte ont av grannarna, dom är väldigt fina.

5.10 Värderandet av Hammarkullen

Bilderna av Hammarkullen som bostadsområde är både mångfacetterade och motsägelsefulla. Trots en orolig stadsdelshistoria menar intervjupersonerna att de fått ut en hel del av ett boende som nu varat i 10–20 år. Merparten av samtliga invånare som någon gång varit bosatta i Hammarkullen har å andra sidan sett andra alternativ på bostadsmarknaden och flyttat därifrån. Omflyttningen till och från området har genom åren varit hög. De personer som bott kvar har emellertid en i stort sett likartad syn på de boendalternativ som finns utanför Hammarkullen.

Som bofast är man ganska luttrad av alla förutfattade meningar som finns om Hammarkullen. Man är mycket övertygad om att det som sagts om stads-

5.14: Trots att anonymiteten i Hammarkullen kan vara en tillgång finns det symboliska uttryck för det igenkännbara och småskaliga, som här i en trädgård i radhusområdet Hammarkroken. Foto: Förf. juli 1992.

delen också förekommer i andra bostadsområden, även i s.k. bättre stadsdelar. Det man själv mest sammankopplar med bilden av Hammarkullen är förekomsten av drogmissbruk, bråk och kriminalitet. Samtliga som intervjuats känner också till att det förekommit och fortfarande förekommer sådant i stadsdelen. Här sammanfaller dessa invånares syn på den egna stadsdelen med allmänt förekommande beskrivningar av Hammarkullen. Det som de bofasta intervjupersonerna anser varit den största nackdelen med Hammarkullen har varit den påtagliga oordning man kände av och bevittnade ute i området. Det är värt att notera att sådana vanligt förekommande frågor i debatten om 60-talsförorterna som steril miljö, brist på gemenskap, obetydligt boendeinflytande, litet kulturutbud och en hög andel socialbidragstagare inte alls är lika framträdande i intervjuerna som berättelser om den oordning som rådde på allmänna platser. Det som sagts om stadsdelen har många dessutom hört berättas om Bergsjön, Kortedala eller något annat förortsområde. När historierna om Hammarkullen uppfattats som överdrivna och tillspetsade har man dragit slutsatsen att samma sak även gällt för andra områden. Bland de äldre invånare som bott i hyreshus under största delen av efterkrigstiden har man redan tidigare stött på de problem som finns och har funnits i Hammarkullen. Därför har man uppfattat kritiken som orättfärdig

och i viss mån förvanskad. Det som varit speciellt för Hammarkullen var det utbredda sniffandet bland ungdomen. Man vet att sociala problem och oro också förekommer i andra hyreshusområden runtom i Göteborg och Sverige.

Vid direkta jämförelser med andra bostadsområden finns ett missnöje över att Hammarkullen blivit orättvist behandlat. Detta har uttryckts speciellt av de svenska och finska intervjupersonerna. De som kommit från utomnordiska länder är inte lika känsliga för sådana jämförelser. Detta beror främst på att deras boendevillkor i respektive hemländer ofta varit sämre än vad som varit fallet i Hammarkullen. Dessutom har språkbarriärer och avgränsat umgänge till den etniska gruppen bidragit till att man blivit mindre berörd av den diskussion som ifrågasatt Hammarkullen som bostadsområde.

Gertrud Strand, 70, boende på Bredfjällsgatan, har varit bosatt i olika hyreshusområden över hela Sverige sedan början av 1940-talet. Hennes man var resemontör, vilket innebar att familjen fick flytta mycket. Från att ha haft lägenhet i Eskilstuna 1942 blev det Karlskoga, Hellbybrunn, Gnesta, Luleå, Malmö och till sist Göteborg och Hammarkullen 1970. För Gertrud var det de sniffande ungdomarna som var något typiskt för Hammarkullen. I Eskilstuna, Luleå och Malmö fanns det också klickar som hela tiden hade utmärkt sig i bostadsområdena. Enda skillnaden var att dessa personer var äldre än de ungdomar som störde ordningen i Hammarkullen. Bråk och stöder i tvättstugor hade hon stött på där hon varit bosatt tidigare. Det var inget speciellt ovanligt, det har förekommit i alla tider, menar Gertrud. Därför var Hammarkullen inte unikt på något sätt. Det allvarliga med Hammarkullen var den låga åldern på dem som missbrukade thinner och öl på torget:

Det var inte värre här [än någon annanstans], vi flyttade till ett område i Malmö som hette Gullviksborg. Där var det också ganska oroligt, trots att det var nybyggt och fint, och där fanns alla affärer från början. Jag har bott i lägenhet sen 1942. När vi bodde i Eskilstuna var det också bråk. Det har det alltid varit. Och det här att dom snor från tvättstugor, det gjorde dom då med, trots att man kände varenda en. Så det har funnits i alla tider, långt innan invandrarna kom. Det enda som var speciellt med Hammarkullen var sniffarungarna, för det hade man inte varit med om förut.

Ulf Sandberg, byggnadsingenjör och bosatt i Sandeslättskroken anser inte heller att Hammarkullen skulle vara en speciellt dålig stadsdel. Socialt utsatta människor och oordning finns på betydligt fler platser än enbart i Hammarkullen, säger han. I sitt arbete har Ulf gjort besök på skolor i de delar av Göteborg som han själv en gång önskade köpa hus. Han har varit i skolor som dominerats av kringliggande villabebyggelse, som ger intryck av att där måste bo skötsamma och ordningssamma personer. Besöken har dock fått honom att se det hela ur ett annat perspektiv.

På många av skolorna i sådana s.k. redbara delar av staden är det enligt Ulf sämre ställt än i Hammarkullen. Det är speciellt ordningen som han tycker är dålig. Numera är han övertygad om att den yttre stadsbilden inte säger något om hurdant ett bostadsområde och dess invånare egentligen är. Egna erfarenheter och andras berättelser om hur det är i andra stadsdelar, plus besökares omvärdering av Hammarkullen när de väl lärt känna området,

förstärker känslan av att man blivit orättvist behandlad.

Stig Johansson återberättar ett samtal han hade med en bekant kort före det att intervjun gjordes:

Jag hade ett intressant samtal i söndags med en busschaufför. Han sa så här: Jag har kört buss i tjugo år, han bor i Angered, han sa att: Det märks så jävla väl vad det är för stadsdelar en kör i, i dag har jag kört i en av de jävligaste stadsdelarna i hele stan. Ja, sa jag, vilken då?: Torslanda, sa han: Där bor rikare familjer som köper månadskort till sina ungar, så de bara springer på bussen och för ett jävla liv, men i tidningarna står det var de ska ha extra vakter någonstans, det är på 7:ans och 8:ans linjer. Det står aldrig i helvete att det behövs extra vakter på bussen till Torslanda.

Kapitel 6

Ungdomskullarnas uppväxt

6.1 Första tidens förutsättningar

Ungdomarnas tillvaro i Hammarkullen har i stora stycken varit motsatsen till de vuxnas. Medan den äldre generationen sökt en lugn tillvaro med personlig integritet har stadsdelens uppväxande generation sökt sig till varandra på ett helt annat sätt. Så brukar det för det mesta vara, men i Hammarkullen fanns det stora problemen att de unga inte hade någonstans att vara under ett antal år. Någon fritidsgård fanns inte i början, inte heller någon högstadieskola. För dem som gick på högstadiet innebar det att man blev körd med buss till Ånässkolan vid Redbergsplatsen. För de åldersgrupper som inte hade några fasta samlingsplatser att vara på fanns bara trappuppgångar, torget och andra allmänna platser som alternativ utanför hemmen. Utan någon påtaglig närvaro av vuxna blev torget i Hammarkullens centrum under ett par år förvandlad till en slags "krigszon" där ungdomar kunde leva ut. Droger, våld och vandalism fick tämligen snabbt fotfäste bland vissa ungdomsgrupper. Det fanns ett utbrett engagemang att motverka sådana tendenser bland yrkesverksamma inom Fritid, skola, föreningsliv och hos ideellt verksamma föräldrar, men resurserna var små. Den första fritidsgården i Hammarkullen är ett bra exempel på den knapphet som rådde. Den var från början ett provisorium som kallades för "Arken" och bestod av arbetsplatsbaracker som inreddes åt ungdomar. Initiativet till detta togs av lokalt arbetande inom socialförvaltningens kuratorsbyrå, svenska kyrkan och fritidssektorn. (not 9)

Joakim Lövström, 34, bodde under sin tonårstid mellan åren 1969–1974 i Hammarkullen. Han flyttade dit med sin mamma och två bröder. Föräldrarna hade skiljt sig fem år tidigare. I dag ser han ibland tillbaka på åren i Hammarkullen med stor upprördhet och bitterhet. Det är främst i efterhand, när han tänkt tillbaka på sin tid där som han fått sina negativa uppfattningar. Annars var Joakims första intryck av Hammarkullen positiva och förväntansfulla. Det hade inte varit roligt att flytta från Kortedala där familjen bott sedan 1954. Som trettonåring var det svårt att skiljas från kompisarna. Utöver mamman, hans bröder och en moster fanns inga tidigare bekanta i området. I sina första möten med Hammarkullen var han emellertid imponerad av vad han såg. Något liknande hade han aldrig sett

6.1: Den första ungdomsgården i Hammarkullen var en arbetsplatsbarack. Den kallades "Arken" och var i funktion fram till 1973 då den ersattes av den nuvarande fritidsgården. Foto: Bildservice, december 1971.

förut och det var spännande att möta allt det nya som höll på att växa fram. I lägenheten som familjen flyttade in i luktade det till och med nytt. Ingen hade bott där tidigare och det fanns två toaletter, kyl och frys. Fastän standarden i Kortedala inte hade varit dålig på något sätt kändes bostaden i Hammarkullen lyxig. Hans första intryck förbyttes med tiden succesivt till en insikt om att allt inte var så bra som han först hade trott. Så här i efterhand berättar Joakim om besvärliga villkor som formade hans kamratgrupp i Hammarkullen. Det han först och främst minns var att de mestadels var hänvisade till att bli kvar i Hammarkullen på kvällar och helger. Till centrala Göteborg, eller andra stadsdelar, var det krångligt att ta sig eftersom kommunikationerna var dåliga. Spårvägen drogs först till Alelyckan, sen till Hjällbo, för att först 1972 komma ända fram till Hammarkullen. Det omständliga i att ta sig till och från området skapade en känsla av att Hammarkullen låg väldigt långt utanför Göteborg. De första årens relativa isolering i en stadsdel där det fanns lite att göra, bidrog till att så mycket gick snett för ungdomarna, anser han. I dag är Joakim tacksam för att han höll fast vid handbollen och fotbollen som han började med i Kortedala. Han är övertygad om att idrottandet räddat honom undan tråkigheter. De första åren tränade han fortfarande med sin klubb i Kortedala:

Fotboll och handboll har alltid varit allt för mig. Det gav jag aldrig upp. Jag sniffade thinner och galnade mig, men jag missade aldrig någon träning. Det som alltid kommer tillbaka är att det inte fanns något för oss att göra de första åren. Under puberteten ville man ju hävda sig gentemot gänget och tjejer. Man var lättpåverkad. Det stals bilar, gjordes inbrott och det gjorde man för att stila sig gentemot dom andra. Dom flesta som flyttade dit och var i samma ålder gick ju i samma klass och så.

Man var ju lättledd som ungdom att göra grejer. Jag har idrottat ända sen jag var väldigt liten och det var nog det som har räddat mig. Hade jag inte haft det hade jag varit som min bror, han är narkoman i dag.

När han tänker tillbaka på sina första intryck av stadsdelen berättar Joakim att det från början bodde "vanligt folk" i området. Han karaktäriserar merparten av invånarna som arbetare från hela Sverige och Skandinavien. Några problem minns han inget av från den första tiden, men allteftersom bristerna gjorde sig gällande förändrades Hammarkullen till något betydligt mer problemfyllt och komplicerat:

Detta såg man ju med en 13-17 årigs ögon. Då såg man ju inte lika klart som man gör i dag eller gjorde några år senare. Det hände ju en del. Det fanns ju folk som engagerade sig för att det skulle hända någonting under den första tiden. Det blev värre och värre. Vad det berodde på är svårt att säga. Det flyttade in mycket narkomaner och utslagna människor. Det blev helt plötsligt, för så var det inte när vi flyttade in. Kanske hade dom blivit utsparkade från annanstans och så kom dom till de tomma lägenheterna istället. Det stod ju nästan på sin kulmen när vi flyttade därifrån 1974. Det var ju ett jävla liv då. Mycket mer tyngre narkotika. Men det bekom en inte, för man kände alla som höll på med det. En annan var ju aldrig rädd för nåt då va. Dom som jag kände hade ju börjat med det när dom flyttade dit. Sen blev hela området påpassat på nåt sätt. Det skrevs i tidningarna. Sen blev det nästan som om man var tvungen att leva upp till det på nåt sätt.

Den stora uppmärksamhet som riktades mot Hammarkullen tog Joakim och hans jämnåriga del av genom massmedia. För honom och kamraterna var artiklar om bråk och ungdomsgäng något "häftigt". I början hade dom svårt att förstå att skrivierna egentligen handlade om dem själva, berättar Joakim. Uppmärksamheten var ändå smickrande vilket förpliktigade till ett uppträdande gentemot jämnåriga och yngre som motsvarade skrivierna. Vilde någon bli accepterad av dem "som hade bott längst i Hammarkullen" fick man anpassa sig efter stadsdelens rykte och anseende. Att en hel del vuxna var rädda för dem var något som ingen fattade, säger Joakim. Enligt honom själv gjorde dom aldrig någon person något illa. I dag är han liksom många andra hammarkullebor missnöjd med massmedia som han anser missade verkligheten i Hammarkullen. Som ung upplevde han sig som bevakad, berättar han vidare. Utöver tidningsskrivierier var närvaron av polis och vaktbolag något som upplevdes som hot utifrån:

Det var vi som fick stå till svars för att vi var som vi var. Vi var några slags odjur på nåt sätt.

Dom skrev vilket helvete det var va, det man såg var mer vaktbilar. Vakt-

bilarna måste ha kostat en helvetes massa pengar där uppe. Dom jagade oss nåt våldsamt. Vi kunde stå ett gäng utanför spårvagnen, på torget. Vakterna var ena jävla typer med hundar. Då kom dom och sa: Cirkulera, här får ni inte vara. Här får ni inte vara! Det kommer nån med hund och batong va. Det blir ju ett hat istället va. Var fan skulle vi ta vägen? Det hände mycket. Många vaktbilar fick bogseras därifrån. Vi skar sönder däckerna för dom för att hämnas. Vakterna var på oss, polisen var på oss, tidningarna var på oss.

Intervjun med Joakim genomsyras av de dåliga förutsättningar hans jämnåriga hade i början av 1970-talet. Utöver detta, säger han, fanns det även en utbredd misstro gentemot ungdomar bosatta i Hammarkullen. Händelserna kring en "ockupation" som ungdomarna gjorde av ett litet övergivet hus strax utanför Hammarkullen minns han mycket väl. Efter att ha tagit huset i besittning började de att måla om, tapetsera, skaffa möbler och sätta potatis i trädgården. Allt utan inblandning av någon vuxen. Man satte även upp egna regler där ingen fick dricka öl eller sniffa inne i huset. "Ockupationen" varade dock inte så länge. Någon anmälde deras närvaro till polisen och en dag blev de utkörda och huset bomrades igen. Joakim berättar:

Sen kom polisen och stängde stället. Vi pratade med det äldre paret som bodde ovanför huset. Dom hade tyckt det var jätteroligt när vi flyttade dit. Dom hade inget ont av det. Dom skulle själva flytta därifrån. Dom var inte rädda för oss. Detta var samma gäng som tidningarna skrev var livsfarliga. Vi fick vatten av det äldre paret genom en slang från deras hus. Dom var vansinniga den dagen polisen kom och körde bort oss. Dom skrek: Va fan gör ni när ungarna inte har nånstans att vara! Detta skedde 1971 tror jag. Vi hade ju egna regler för vad vi skulle göra med detta. Dom reglerna levde vi upp till. Det var en stor grej för oss. Sen revs kåken. Det blev ju en besvikelse en gång till, allt blev man besviken på.

6.2 Generationsgränser

Lotta, 24, är tio år yngre än Joakim och har haft andra erfarenheter av att växa upp i Hammarkullen. Hennes uppväxt var inte lika präglad av brister i boendemiljön. Lottas erfarenheter kommer från ett Hammarkullen som allt mer började stabilisera sig. Lotta och hennes mor har också stannat kvar i Hammarkullen och blivit bofasta. Både Lottas och Joakims mödrar ville flytta från Hammarkullen för att undvika den dåliga uppväxtmiljö som de ansåg fanns. Joakims mamma lyckades övertyga sina barn om nödvändigheten att flytta medan Lottas mor blev övertalad av dottern att de skulle stanna kvar. Det var i Hammarkullen som Lotta hade sina kamrater och de kunde träffas i skolan och på fritidsgården.

Dessutom kunde Lotta ägna sig åt sitt intresse för hästar. En gång i veckan åkte hon med en buss som utgick från Hammarkullen till ett ridhus. I dag har Lotta bildat familj i Hammarkullen. När hon berättar om sina egna erfarenheter som barn och förälder pekar hon samtidigt ut den gräns

som finns mellan skilda generationer och livscyklar i Hammarkullen.

Lottas moster flyttade till Hammarkullen vid samma tid som hon och mamman. Det var i början av 70-talet och mostern tillhörde den åldersgrupp som dominerade kring torget. Hon har berättat för Lotta om bråken, sniffningen och den vandalism som förekom. Även om Lotta varit med om häftiga bråk mellan nordiska och latinamerikanska ungdomar kring 1980 (se även Berg m.fl. 1989), anser hennes moster att det var betydligt värre 5-10 år dessförinnan. Lotta berättar att mostern kände de flesta av killarna och tjejerna som hade bildat gäng i stadsdelen, därför tror hon att mostern levde med i händelserna på ett sånt sätt att hon kände till vad som försiggick. Mosterns erfarenheter från det tidiga 70-talet blev senare en bidragande orsak till varför hon och familjen flyttade till Gårdsten. När hennes egna barn kom upp i skolåldern ville hon inte att de skulle bo kvar i Hammarkullen.

Vid några tillfällen resulterade fientligheten mellan de nordiska och latinamerikanska ungdomsgängerna i hårda sammandrabbningar. Lotta berättar att hennes och mammans uppfattningar om de uppseendeväckande händelserna skilde sig åt. Mamman upplevde bråken enbart som förfärliga och farliga. För att bemöta mammans oro brukade Lotta säga att det inte alls var så farligt som exempelvis någon tidning skrev. Lotta berättade heller aldrig för mycket om sådana händelser. Att göra det kunde leda till en veckas utgångsförbud eller annan typ av restriktion på fritiden. Eftersom Lotta kände till vad som hänt upplevde hon det inträffade på ett helt annat sätt. Någon rädsla kände hon aldrig av. För Lotta var dessa bråk som kommenterades i massmedia aldrig något okänt, hon kände till dem som var inblandade och upplevde det därför inte lika hotfullt som modern.

Nu när Lotta är gift och har två barn i förskoleåldern har hennes roll som förälder avskurit henne från livet bland nuvarande tonårgäng. Positionen som förvärvsarbetsande småbarnsmor har gett henne ett nytt sätt att bedöma Hammarkullen. Detta markeras tydligt genom det Lotta säger om varför hon och familjen flyttat från Hammarkulletorgetets höga hus till Sandeslättens lägre bebyggelse:

Det ligger så nära inpå gården att bo i Sandeslätt. Är Emma ute så hör jag henne hela tiden. Ropar jag på henne så kan hon svara. Sen bor det så många barn där, så jag vet hela tiden var hon är. Man känner nästan alla, så säger nån att hon är hemma hos Pernilla så vet jag var hon är. Det är ju inga långa avstånd på den gård som vi bor på heller. Man kan faktiskt gapa på gården och grannen svarar: Hon är här. Det är en trygghet och det finns alltid nån förälder som vet var ungarna är. Så jag har inte den oro som jag skulle ha om jag bodde på Hammarkulletorget. Att då bo på 4-5 våningen och Emma där ute på gården och jag ska ut och leta efter henne, vilken svale hon kan vara på, eller i vilken lägenhet? Herregud, nej.

Det är inte bara Lotta som resonerar på detta vis. Två väninnor till henne som också fått småbarn har redan flyttat till Sandeslätt och en tredje är på väg. Alla fyra har bott med sina respektive familjer på Hammarkulletorget. Som småbarnsförälder har Lotta börjat föredra nya umgängesformer. Redan som 24-åring har hon blivit "gammal" och vardagslivet har alltmer centrerats

6.2: För att underlätta för barnen som var bosatta i Hammarkullen att hitta till rätt trappuppgång på Hammarkulletorget genomfördes ett projekt där de själva fick måla skyltar som sattes upp vid entréerna. Foto: Förf. juli 1992.

kring föräldraskap och grannfamiljer i samma situation. För Lotta är ett nära umgänge med andra barnfamiljer både önskvärt och givande. När hon ser tillbaka på boendet i höghus vid Hammarkulletorget berättar hon att av 30–40 grannar kände hon bara en. Att bo länge i stora flerfamiljshus betyder inte att man automatiskt lär känna sina grannar bättre på något sätt. Inte heller lär man känna de barn som bor i uppgångarna runt om, vilket för henne skapat en känsla av att "andras ungar" driver vind för våg. Sandesläotts småskaligare bebyggelse har bäst svarat mot hennes nya boendevärderingar i samband med den förändrade familjesituationen.

Den märkbara gränsen mellan olika åldersgrupper är Lotta medveten om. Hon har en yngre kusin som bor i Hammarkullen och hans berättelser om dagens stadsdel har överraskat Lotta och samtidigt gjort henne lite förskräckt:

Jag har en kusin som fyller femton år och han talar om vad som händer. Jag blev ju chockad när han talade om att det finns hasch och såna grejer här. Det visste jag ju inte. Det har jag aldrig varit beblandad med, och att det faktiskt finns ett gäng som håller på med kriminella grejer. Det vet jag väl till en del eftersom min killes bror varit lite inblandad i det. Annars vet man inget när man är äldre.

6.3: Minnesskylt, Hammarkulletorget. Texten säger: Skyltarna vid entréerna kring Hammarkulletorget är resultat av ett arbete med eleverna i Hammarkulleskolorna och White arkitektur. Arbetet är initierat och bekostat av Göteborgs Stads Bostads AB. Hammarkullen Maj 1982. Foto: Förf. juli 1992.

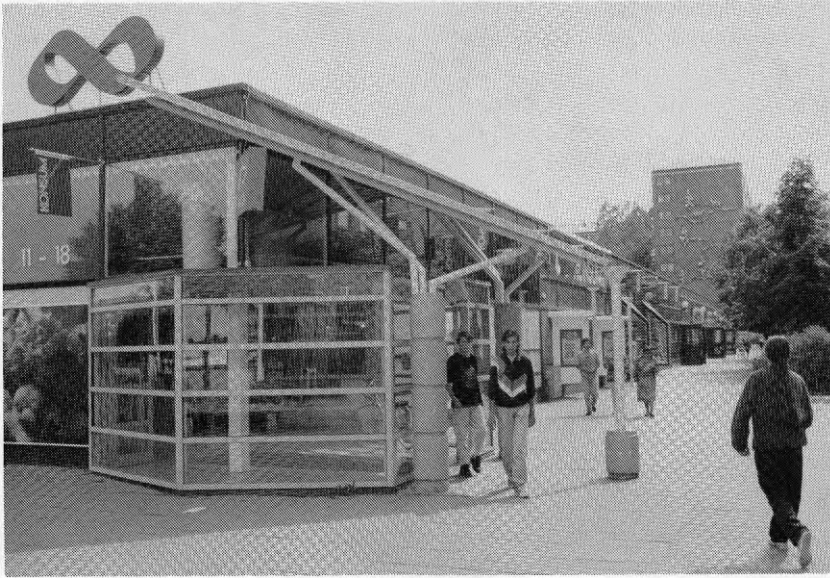
6.3 Stabilare förhållanden

Barn och ungdomar har en helt annan förankring i området än den inflyttade vuxengenerationen. För Mikael Mäki, 20, har samhörigheten med Hammarkullen präglats genom minnen av de bråk som förekom vid mitten och slutet av 1970-talet och hans deltagande i områdets musikliv som växte fram ungefär samtidigt. Hans föräldrar som invandrat från Finland har bott i de flesta delar av Hammarkullen, och sedan ett år tillbaka bor Mikael i egen lägenhet på Bredfjällsgatan tillsammans med sin chilenska fru. I dag betraktar han sig som hammarkullebo. För honom står Hammarkullen för något speciellt. Vid jämförelser med andra stadsdelar i Angered som Gårdsten och Hjällbo, tror han att ett liv där skulle ha känts "mera normalt" än det han haft i Hammarkullen. Sina tidigaste och starkaste minnen har han från 1976–78 då han som 6–8 åring såg sina två äldre bröder vara med i händelserna och livet på torget. Det var en spännande tid för en pojke i hans ålder och det bestående minnet kretsar kring bråk och alkoholister. För Mikael symboliserar detta något slags genuint 70-tal. Fastän hans föräldrar varnade honom för att gå till torget var han ofta där:

Alkoholisterna fick lätt lägenhet här. Det var lätt eftersom det var ett nytt område. Det blev sånt liv på torget. På kvällarna märkte man detta. Det var knappt man vågade gå in på svalen eftersom det kunde ligga alkoholister där och sova under trappan. I våran trapp hände det inte så ofta, för där bodde mest vanliga familjer, med barn och så tror jag. Men det hände att det låg alkisar i vår trappuppgång, men inte så ofta som i andra. Det fanns så mycket, sen blev man äldre och kunde göra mer, det hände så mycket. Det mesta man märkte var ju alkoholisterna tyckte jag. Det var det som var själva problemet. Dom var på torget och bråkade, en massa olika gäng kom hit och bråkade. Det var alltid bråk. Det var riktigt 70-tal kan man säga. Det var ett gäng från Hjällbo, som levt här ganska länge nu. Dom har varit här och bråkat, även med våran släkt. Mina bröder var i den åldern att dom jämt var på torget. Det var nästan så att dom tillhörde den folk mängd som höll till på torget och bråkade. Det är svårt att säga varför bråken började. Dom bara kom hit, sen tyckte väl dom som bodde här att dom inte var välkomna här och så. Sen började dom bråka, såna småsaker då. Det kunde bli stora bråk ibland. Det var ofta bråk, det var nästan varje helg att stora gäng kom hit och ville bråka.

6.4: 1986 tillkom ett Folkets hus vid torget i Hammarkullen. Utöver tillbyggnaden finns det även lokaler belägna i bakgrunden. Före ombyggnad hade fastigheten bl.a. fungerat som ungarshotell. Foto: Förf. juli 1992.

6.5: I den bortre änden av köpgatan ligger Folkets hus, spårvagnshållplatsen och parkleken. Dessa delar av Hammarkullen var under 1970-talet samlingsplatser för ungdomar. I dag (1992) är detta centrum fortfarande en samlingspunkt, men utan de stora problem som fanns 15–20 år tillbaka. Foto: Förf. juli 1992.

Mycket av tillvaron inom vissa ungdomsgrupper byggdes upp kring slagsmål och droger. Det Mikael berättar om händelserna kring torget visar att det fanns en attraktionskraft i det som kunde hända där. Han berättar vidare att man i hans familj inte gärna pratade om att två av bröderna var inblandade i de bråk som förekom. Deras delaktighet i våldsamheterna som tidningarna skrev om höll man helst tyst om. Enligt Mikael var tidningarna mycket alerta att rapportera om oroligheter. Var det bråk en kväll, så stod det i tidningen dagen efter, säger han. I dag kan Mikael berätta öppet och utan hämningar om den tiden eftersom han anser att dagens Hammarkullen har mycket lite gemensamt med 70-talets.

För Mikael är det främst två saker som utmärker Hammarkullen. Det ena är bråken på 70-talet och det andra är det musikliv som sakta växt fram. Första introduktionen till musiken fick han genom sina två äldre bröder. Deras intresse att spela rockmusik gjorde att hans kontakter i stadsdelen alltmer knöts till dem som spelade musik och höll till vid fritidsgården, skolan eller den nystartade föreningen "Ljudet". Redan som sjuåring började Mikael spela gitarr. När han blev några år äldre var han med i en grupp som hade

möjlighet att träna i skolans matsal. Numera har alla som Mikael umgås med någon koppling till den musikverksamhet som finns i Hammarkullen. Sin nuvarande lägenhet på Bredfjällsgatan kunde han bl.a. överta från en kamrat som spelade med i samma band som han själv.

Musiklivet i Hammarkullen består inte enbart av rockmusik. Andra inriktningar som exempelvis storband och dansgrupper finns också representerade. För Mikael har dessa gruppers framträdanden stor betydelse både för stadsdelen och för dem som spelar:

Det finns olika föreningar, dansgrupper som uppträder för Hammarkullen. Det finns tävlingar för såna och dom uppträder över hela Sverige. Det visar att Hammarkullen är nånting. Det visar folk att Hammarkullen inte är som man kanske tror. Nästan varje helg är det nån dansgrupp som uppträder nånstans. Precis samma med musikgrupperna.

Numera anser Mikael att det blivit mycket lugnare i Hammarkullen. Bråk blir det bara vid enstaka tillfällen och de brott som begås är mestadels bilstölder, berättar han. Själv tror han att de som ägnar sig åt sådant är ungdomsgäng där medelåldern ligger vid 13–14 år. Vidare säger han att de brott som begås i Hammarkullen görs av ungdomar från andra stadsdelar. Detta skulle kunna tolkas som att man numera känner varandra väl inom vissa ungdomsgrupper och att det inte finns någon anonymitet mellan dem. Han säger:

I dag tror jag att Hammarkullen och Hjällbo håller ihop mer. Det är lite större områden nu, mot Kortedala, Gårdsten och så. Vi ligger liksom i centrum för alla som vill in och bråka. Jag tror inte att nån härifrån Hammarkullen skulle gå ner till Hjällbo och ta en bil, utan dom skulle gå till Gårdsten, Kortedala eller Bergsjön. Alla i Hjällbo och Hammarkullen känner varandra nu. Så dom vet vems bil det är och att det inte är bra att röra den bilen, för dom känner den och den. Det började nog med att det kom upp allt fler från Hjällbo hit genom discon och musik. Man blir kompis genom såna grejer.

Jag tror inte det finns några tunga drogmissbrukare kvar i dag. Finns det några så åker dom nog in till stan mest, för här ute syns dom inte. För dom vill inte sprida ryktet att dom är missbrukare här i Hammarkullen. Många slutade med droger i och med att dom fick annat att göra, som musik. Musiken har hjälpt det mesta faktiskt.

6.4 Ett välorganiserat fritidsliv

För den ungdomsgeneration som Mikael tillhör har Hammarkullen inte några akuta brister på konstruktiva och organiserade fritidssysselsättningar. Mycket har hänt sen den tid då Joakim Lövström växte upp. Men en positiv utveckling har inte automatiskt inneburit att området blivit oproblematiskt att bo i. Speciellt tydligt märks detta när det gäller stadsdelens rykte och anseende.

Fyra ungdomar i 16–19 årsåldern som intervjuats anser Hammarkullen

6.6: Musikens hus byggdes till på fritidsgården och badet 1990. I dag (1992) finns här träningslokaler för stadsdelens många musikgrupper och föreningen "Ljudet". Foto: Förf. juli 1992.

vara ett förhållandevis välordnat område. För dem är stadsdelen inte behäftad med fel och brister. Föreningslivet har för dessa ungdomar öppnat möjligheter att utveckla personliga intressen. I deras berättelser är bråk och sociala problem något som existerade för flera år sedan. Detta betyder inte att det skulle råda harmoni i Hammarkullen. Sociala problem finns, men inte i samma extrema och synliga former som under tidigare år. Deras egna karaktäriseringar över dagens stadsdel tar fasta på den mångnationella tillhörigheten bland invånarna och det gamla stadsdelsrykte som alltjämt lever starkt kvar. Även om de själva accepterar närvaron av många nationaliteter, säger de att många personer brukar reagera negativt på att det bor många invandrare i dagens Hammarkullen. På det viset har även denna senare bild av området blivit till något som även de måste ta ställning till. Det tycks finnas fog för att säga att klyftan mellan rykten och självupplevd vardag i Hammarkullen fortfarande är en realitet, fast bara i ny form. Till det gamla ryktet om den socialt oroliga stadsdelen, har uppmärksammandet av den höga invandrarandelen lagts till som en ytterligare del av områdesidentiteten.

För Glenn Johnsén, 16, är Hammarkullen ett helt vanligt bostadsområde. Han har under hela sin uppväxt bott tillsammans med sin mamma i samma

lägenhet vid Hammarkulletorget. Han har aldrig funderat över varför Hammarkullen blev byggt eller över områdets utseende. Glenn förknippar inte stadsdelen med dess oroliga inledningsskede eller kritiken av den fysiska miljöns utseende. Existensen av farliga gäng har han dock upplevt under en period mellan 13–15 årsåldern. Då kunde han känna sig liten och rädd, men i dag märks inget av vare sig dessa eller några andra gäng. För honom har det mesta av hans egen tid i Hammarkullen kretsat kring föreningsliv, föreningsledare och kompisar. För egen del har Glenn spelat fotboll, amatörteater, trumpet och gjort närradiosändningar. De personer som Glenn mest förknippar med Hammarkullen är de som jobbat eller varit verksamma inom den offentlighet som domineras av fritids- och föreningslivet. Under hela sin uppväxt har Glenn kunnat ta del av ett stort utbud av aktiviteter som målmedvetet byggts upp.

6.7: Här slutförs 1992 års tillskott av föreningsstugor i Hammarkullen. Denna stuga skall hysa fotbollsföreningen BK Sting. Foto: Förf. juli 1992.

Karin Carlos, 16, har haft en liknande uppväxt. Både hon och hennes yngre syster har varit mycket delaktiga i det fritidsutbud som finns:

Jag spelar teater några gånger i veckan på Unga Örnar sen några år tillbaka. Det var i fyran som nån kom till skolan och pratade om teater och sa att man var välkommen att börja. Alla möjliga gick dit för att titta och sen dess har jag varit med. Nu har vi precis haft premiär på en kabaré. Jag har också börjat spela volleyboll för inte så länge sen. Jag visste inte

att det fanns, men en kompis berättade det. Jag har funderat på att börja med frïdrott, jazzdans, eller nåt sånt, men det finns inte i Hammarkullen. Volleybollen är i Lövgårdet. Min lillasyster spelar boll i BK Sting och är med i Unga Örnar. Jag vet inte allt hon gör, det är en massa grejer. Mamma har nog aldrig varit med i nån förening vad jag vet. Jo, Skapande Händer, men där har väl alla vart med, även jag. Man är där genom skolan och så får man inte färdig sin grej utan får gå dit igen och då blir man medlem på nåt konstigt sätt.

Skolan i Hammarkullen spelar en viktig roll genom att slussa in ungdomar till området utbud av fritidssysselsättningar. Hammarkullekarnevalen är ett exempel på detta. Många av ungdomarna som blivit intervjuade berättar om hur deras första deltagande i karnevalen ordnades genom skolan. Man klädde ut sig och blev sminkade, sen gick man med i tåget runt stadsdelen. I dag har karnevalen, som är uppbackad av fritidsförvaltning, skola och föreningar (främst invandrarföreningar) blivit en succé med stor förankring och engagemang bland invånarna (se vidare kapitlet Nationaliteterna). Men skolan har inte enbart fungerat som en del av ett större kontaktnät i Hammarkullen. Eleverna har även fått tillfälle att spela olika musikinstrument. Denna satsning på att ge goda möjligheter till musicerande har gett skolan en speciell prägel.

För Lena Fröjdh, 18, har skolan betytt mycket för hennes musikaliska utveckling. Hon lyfter också fram musiken som något typiskt och utmärkande för Hammarkulleskolan:

Jag är med i musikföreningen Ljudet. Bandet jag är med i heter Covers. Jag har varit intresserad av musik sen jag gick i femman. Jag blev det genom att min äldsta bror började spela trummor och då tyckte jag det verkade mysigt. Fräckt instrument, ganska så dominant, alla hör det. Så började jag spela trummor lite grann. Sen är ju Hammarkulleskolan ganska så flitig på att lära ut eleverna på instrument. Dom har gitarrer på väggarna i korridoren som man kan spela på. Dom lämnas alltid tillbaka, dom blir aldrig stulna. Det var en sorts musikskola tycker jag. Sen sjuan har jag spelat med i olika band. Först var det ett band som fanns på skolan.

Man bara gick till Ljudets replokal intill, sen var det inget mer med det. Ibland spelade man på morgonsamlingarna. Sen så lade vi ner det, det var inget roligt. Bredvid detta så startade vi en kvartett i åttan. Så sjöng vi i den, då var det en massa grejer som hände. Man var ute och sjöng, på födelsedagar och olika sammankomster. När vi gick i nian tog vi kontakt med Fritid-Göteborg och då fick vi spela på olika gårdar på Hisingen. Vårän musiklärare hjälpte oss med att spela in musik, så vi sjöng till ett band, kassetband.

De första kickarna att börja spela kom från skolan. Sen gick vi i en kör. Vi var i Ungern med den. Det blev bara roligare och roligare, så man fortsatte. Brorsan gick också på Hammarkulleskolan, så det var därifrån han fick idén att börja spela trummor. Dom var också med i Ljudet. Sen när dom kom upp i åldrarna så köpte dom egna instrument. Sen fixade dom egen lokal ute i Kärra. Sen fick dom en massa kontakter, dom höll sig kring musikkretsar och så.

6.5 Invandrarungdom i det offentliga nätverket

Melke Can, 19, kom med sin familj från Turkiet till Hammarkullen 1980. Eftersom han flyttade in i början av 80-talet förknippar han följaktligen sin uppväxt med helt andra företeelser än dem som upplevt de tio föregående åren. Fastän det inneburit stora omställningar att bosätta sig i Sverige har Melke smidigt kommit in i det organiserade nätverk som utgörs av föreningar, Fritid Hammarkullen och skola. Hinder i form av nytt språk, nya hemförhållanden, svensk skola och ny livsföring har via det offentliga kontaktnätet inneburit att han inte blivit avskuren från något icke-etniskt umgänge. Vuxna medlemmar ur den egna etniska gruppen har haft det betydligt svårare att komma utanför den egna kretsen av landsmän. Melke kan sägas vara en representant för den inriktning som föreningslivet har i det mångkulturella Hammarkullen. Numera handlar det inte längre så mycket om att få fram livaktiga föreningar för att motverka brister på konstruktiva sysselsättningar och mötesplatser. Det är inte heller lika angeläget att förmå ungdomar att komma bort från okontrollerbara gängbildningar. För Melke och många andra är det i stället den etniska tillhörigheten som motiverar ett föreningsengagemang. Han är också nybliven ledamot av styrelsen i en syriansk förening. Hans engagemang i föreningslivet är ett åskådligt exempel på hur väl utvecklade kontakterna mellan skola, föreningar och enskilda invånare kan vara i dagens Hammarkullen. I dag är han huvudsakligen inriktad på att arbeta för sin egen etniska grupp, men han är även med i HAM-SAM (sammanslutning av kommunala förvaltningar och föreningar i Hammarkullen) och har nära kontakt med skolan. Att skolan har en viktig roll i det lokala och offentliga nätverket visar sig genom att studierektor och SYO-konsulent kunnat erbjuda Melke praktikplats som vikarie på mellanstadiet och som stödlärare åt enskilda elever. Utöver detta har han också arbetat på ett eftermiddagshem i Rannebergen och som fritidsledare. I framtiden säger Melke att han skulle vilja ägna sig åt någon form av socialt arbete. Men just nu är den viktigaste drivkraften för honom insikten om att leva i en mångkulturell stadsdel:

Det finns mycket invandrare här. Det är verkligen utmärkande. Det kan man se genom föreningarna, kulturlivet, fotbollsklubbarna, utställningar, aktiviteter i skola, fritidsgård, parklek. För mig har det betytt mycket att många vänner varit landsmän.

För mig var Hammarkullen i början ett mindre Turkiet. Jag hade många kompisar som pratade samma språk, hade samma religion, samma kultur, seder och bruk. Så jag kände mig inte ensam. Sen fanns det många andra nationaliteter, inte bara syriener. Finländare fanns det många i det fotbollslag jag spelade med i, även svenskar och många latinamerikanare. Det märktes inte minst i klasserna på skolan. Många nationaliteter i samma klass.

Hade det inte funnits något utrymme att utträta nåt genom styrelsearbete hade jag inte brytt mig om det. Men man måste tänka på landsmän. I första hand våra barn och ungdomar. Trots att vi kommit till Sverige och Europa får vi inte glömma våra rötter och vår historia, vårt språk, vår religion. Att försöka hålla fast det som är bra.

6.6 Klyftan mellan självupplevd verklighet och rykte

Intervjuerna med ungdomarna som växt upp i Hammarkullen visar att mycket hänt under 1970- och 1980-talen. 70-talets bristfälliga situation har målmedvetet arbetats bort, mycket tack vare ett intensivt stadsdelsarbete. För ungdomarna i Hammarkullen är skillnaden mellan stadsdelens rykte och verklighet högst påtaglig. Där de vuxna i intervjuerna säger sig ha mött en allt mer normaliserad bedömning av området, har många av de yngre stött på grundmurade fördomar om Hammarkullen och dess invånare. Den syn på sin stadsdel som dagens ungdomar ibland möter bland personer som inte är bekanta med området är fortfarande negativ till sin karaktär. I dag dominerar drogerna inte lika mycket i karaktäristiken, men föreställningar om bråk och kriminalitet lever kvar. Den höga andelen invandrare har blivit till ett nytt och dominerande inslag i beskrivningarna av Hammarkullen. Förutom denna nya tendens finns tidigare års s.k. "farliga" platser som spårvagnshållplats och rulltrappa fortfarande fast rotade i många utomståendes medvetanden.

Lotta, 24, berättar om hur hon fick besvara en lång rad frågor och uppfattningar om Hammarkullen när hon började på ett gymnasium inne i Göteborg i början av 80-talet:

De andra var från Tuve, Källered, ja överallt. Dom förstod ju inte hur man kunde bo i Hammarkullen. Dom undrade var det var för ett ställe. Dom trodde att det bara är invandrare som bor här. Den uppfattningen fick jag på gymnasiet. Bor du där bland alla invandrare sa dom. Det är väl inte många svenskar som bor där, kunde dom påstå. Är du inte rädd att gå ut, sa dom. Då fick man ju säga att jag är ju ingen invandrare. Jag är svensk. Det klart, det finns ju mycket invandrare, men jag tycker inte illa om dom, sa jag. Det finns många svenskar här. Alla mina kompisar är svenskar. Sen trodde dom att det var bråkigt i Hammarkullen. Vågar du åka spårvagn, frågade dom. När jag kom fanns inte rulltrapporna, men när jag var i tonåren så var det bråkigt där, speciellt i tunneln på kvällarna. Det fanns ju ingen vakt där. Då brukade dom fråga om jag vågade ta spårvagnen på kvällarna. Är du inte rädd att bli nedslagen, frågade dom. Nej, sa jag, jag är ju van vid det. Det är inget jag reflekterar över.

Det är inte enbart hos olika ungdomsgrupper som ryktesfloran fortfarande är livaktig, den finns också bland arbetsgivare och arbetskamrater. Mikael Mäki, 20, berättar om hur han fått "försvara" sitt boende i Hammarkullen:

Till exempel på jobbet frågar dom vart man kommer ifrån: Hammarkullen: Ah, kommer du därifrån, ett flumområde med en massa bråk

och alkoholister. Så får man förklara att det inte är på det viset. Det kanske var så ett tag, men inte nu längre. Det har alltid varit så innan, i skolan och på andra jobb. Alla vet nästan vad Hammarkullen är, vilket område det är, även om man inte varit där, eller bott där. Man har hört namnet Hammarkullen. Det har ju hänt precis samma saker för mina bröder. I skolan och på arbetsplatser. När dom började jobba så hörde dom ju det: Hammarkullen, kommer du därifrån, då bråkar du väl ena. Jag tror det var svårt för dom att få jobb bara för det. Min bror hade sökt jobb som målare en gång, och jag tror att anledningen till varför han inte fick jobbet berodde på att han bodde i Hammarkullen. Dom trodde väl att han var en sån där som bråkade mycket, snodde och var borta mycket. Detta har väl hänt vid enstaka tillfällen. Det har förändrats nu, folk har väl börjat höra att det blivit bättre.

När jag sökte jobb så visste chefen direkt vad Hammarkullen var för nåt när jag sa det. Då blev han nyfiken på vad Hammarkullen var för något. Han frågade en massa grejer om Hammarkullen. Sen, när jag förklarat det och jag berättat en del småsaker så tyckte dom att det verkade bra där. Nu är det nästan tvärtom på jobbet, dom undrar själva om dom skulle kunna flytta hit. Jag tror att chefen var lite rädd för att jag också var en sån som bråkade, eller snodde bilar. För det var mest från det här området som dom hört att det försvunnit många bilar.

Kapitel 7

Nationaliteterna

7.1 En mångkulturell stadsdel

Runt om i Sverige betraktas förortsområden med stor kulturell mångfald som symboler för ett nytt tidsskede. I morgondagens samhälle kommer också olika nationaliteter att i större utsträckning än tidigare leva sida vid sida och blandas i skolor och som familjer. Denna allt mer uppenbara blandning upplevs av de intervjuade hammarkulleborna högst olika, allt ifrån som positivt utmanande till något hotfullt.

Hammarkullen har alltid varit ett bostadsområde dit människor flyttat från olika länder. (not 10) Vid tidpunkten för de första inflyttningarna 1969–70 var det främst finländare och andra skandinaver som var de dominerande invandrargrupperna. Fram till i dag har betydligt fler nationalitetsgrupper bosatt sig i området. Många av invånarna kommer numera från Öst- och Sydeuropa, Mellanöstern, Latinamerika och Sydostasien.

Inflyttningen till Hammarkullen har bland invandrarna (och svenskarna) inneburit en bedömning av stadsdelen efter olika värdeskalor (se även Ek 1984). För arbetsinvandrare har Hammarkullen betytt en avsevärd höjning av levnadsstandarden. För dem som kommit av politiska skäl, som flyktingar och asylsökande, har inflyttningen varit mer komplicerad. Som flykting från en högerdiktatur har man kunnat få en granne som flytt från en vänsterdiktatur. Som invånare i Hammarkullen möter man en mosaik av politiska, religiösa och moraliska uppfattningar. I subjektiv bemärkelse innebär detta att den kulturella mångfalden blir något som man tar personlig ståndpunkt till på något sätt. För det första behöver man värdera den kultur man har med sig från sitt hemland. För det andra har man att ta ställning till andra nationaliteters kulturmönster, och slutligen, för det tredje finna den avvägning mellan dessa poler som man anser vara lämpligast (se Berg m.fl. 1989).

I intervjuerna märks ingen öppen eller offentlig avoghet gentemot kulturella skillnader. De allra flesta tycks acceptera att stadsdelen bebos av en mängd olika nationaliteter. Om det inte var på det viset skulle med all säkerhet ett gemensamt boende i Hammarkullen snabbt bli förvandlat till en omöjlighet. Kritiska röster finns, men dessa har uttryckt sig diplomatiskt

över den nationella blandningen. De personer som varit skeptiska tänker sig att eventuellt flytta från området vid ett senare tillfälle. Sammanfattningsvis verkar Hammarkullen i början av 1990-talet vara en stadsdel där invånarna försöker att lära sig leva med sin mångkulturella karaktär.

För en person bosatt i Hammarkullen är det förhållandevis enkelt att själv kontrollera sin eventuella inblandning med sådant som upplevs som främmande och okänt. Att det bor människor i samma bostadsområde med olika etniska tillhörigheter och värderingar är inget godtyckligt som kan "drabba" vem som helst. Det är fullt möjligt att hålla sig på avstånd och på så vis undvika att hamna i någon form av konfliktsituation.

7.1: Någon större förekomst av rasistiskt eller anti-rasistiskt klotter finns inte i Hammarkullen. Här är dock ett exempel på det senare. På en av reklamskyltarna står det "Stoppa rasismen" med små bokstäver. Foto: Förf. juli 1992.

7.2 Invandrarbarnen och vuxengenerationen

Bland invandrarfamiljernas barn och ungdomar är kontakterna med det som händer i stadsdelen mer betydelsefulla än i svenska familjer. Skillnaden mellan första och andra generationens förankring i Hammarkullen är också

mer markant bland invandrargrupperna. Först och främst är det graden av omställning i livsföring och språk som begränsar kontakterna utanför den egna familjen och gruppen bland förstagenerationen invandrare. Precis som fallet är med svenska barn växer invandrabarnen in på ett helt annat sätt i det mångkulturella Hammarkullen än deras föräldrar. Möten och blandning av nationella bakgrunder i skola, fritid och föreningsliv är vardag för dessa ungdomar. Fastän det finns en mängd föreningar bland invandrargrupperna, hemspråksklasser i förskola och skola, sker möten mellan olika kulturer varje dag. Melke Can, som det berättades om i förra kapitlet, är en person som via sin uppväxt i Hammarkullen blivit en kontaktyta mot samhället. Sin roll som mediator mellan sin egen etniska grupp och det svenska samhället är han ytterst medveten om.

Samtidigt med denna kulturmötesprocess bland ungdomen finns det i Hammarkullen som på andra håll en etnocentrisk tendens bland de vuxna. Gustavo Sanchez, 50, kommer från Bolivia och hamnade i Hammarkullen som politisk flyktning i början av 70-talet. Det avbrutna politiska arbetet i hemlandet var han inställd på att fullfölja från Sverige, för att senare kunna återvända. Vid två tillfällen har han flyttat tillbaka för att bosätta sig i hemlandet, men tvingats tillbaka på grund av svårigheter att komma in i det bolivianska samhället efter den långa tiden i exil. Hans bästa alternativ har till slut alltid blivit Sverige och Hammarkullen. Allteftersom åren gått har engagemanget att förändra den politiska strukturen i hemlandet svalnat. Familjen i Hammarkullen har dessutom blivit stor. Med hustru, barn och arbete i Göteborg har han alltmer kommit att rota sig i området. Det nuvarande arbetet, den starka familjeförankringen i Angered och ett brett kontaktnät bland andra latinamerikanare har slutligen övertygat Gustavo om det kloka i att stanna kvar. Han har dock inte övergett sitt intresse för politik. I den bolivianska förening han är aktiv i diskuterar man fortfarande dagsaktuella politiska frågor. Det är dock stor skillnad på den vikt som i dag läggs på det politiska engagemanget. Numera är 70-talets energiska opinionsbildning i Sverige för den egna saken ett minne som Gustavo till och med kan skämta om. Den långa tiden i exil, politiska förändringar i Bolivia och ett stadgat familjeliv (som var en omöjlighet i hemlandet på grund av ständig förföljelse) har vänt hans intresse mot vardagen i Hammarkullen. Numera är familjen och den latinamerikanska kolonin i stadsdelen det som upptar det mesta av tiden. Man kan säga att politiken fått ge plats åt den bolivianska och latinamerikanska kulturen. Den bolivianska föreningen i Hammarkullen har inte längre som främsta uppgift att bedriva propaganda mot en förhatlig militärregim i hemlandet. Upprätthållandet av en kulturell kontinuitet har i stället blivit den allt mer angelägna uppgiften (se Berg m.fl. 1989). För att uppnå detta verkar Gustavo aktivt i föreningslivet genom att t.ex. slussa in barn och ungdomar i dansgrupper som uppträder på hammarkullekarnevalen. När det gäller karnevalen säger Gustavo att arbetet med förberedelserna börjat ta mer tid i anspråk än vad det gjorde de första åren. När det brukar bli som mest hektiskt med att förbereda det årliga programmet brukar några av de vuxna föreningsmedlemmarna byta skift på

sina arbetsplatser och jobba på helgerna, allt för att hjälpa till med att få till stånd ett komplett dansprogram.

I Hammarkullen har föreningslivet till största del iklätt sig rollen som kanal för en artikulerad etnisk medvetenhet. Det är invandrare från Finland (600 inv), Turkiet (200 inv) och Latinamerika (260 inv) som varit flitigast på att bilda lokala föreningar byggd på etnisk tillhörighet. Som exempel på en motsatt tendens kan nämnas att polacker (90 inv), jugoslaver (170 inv) och iranier (130 inv) inte startat föreningsverksamheter i lika stor utsträckning (De Geer E, 1989) Grupper som inte bildat några lokalföreningar grundade på etnisk bas har istället varit hänvisade till centrala motsvarigheter för hela Göteborg, eller transnationella institutioner som katolska kyrkan.

7.3 Hammarkullekarnevalen

Den årligen (i slutet av maj) återkommande karnevalen i Hammarkullen har som framgått blivit intimt förknippad med stadsdelen. Dess historia återspeglar också den allmänna utvecklingstrenden i området. Från att i början (1973) ha varit ett arrangemang för barn och ungdomar, har karnevalen blivit en allmän manifestation för dagens mångkulturella stadsdelsidentitet. Det är bara organisationen bakom arrangemanget som är sig lik från starten. Den hålls fortfarande ihop av Fritid Hammarkullen, medan programmets innehåll utarbetas i de respektive föreningar som deltar. Inslagen i karnevalståget presenteras också till största del som föreningsuppträdanden.

Hammarkullekarnevalen intar en framträdande plats när samtal om stadsdelen som invandrarområde kommer upp i intervjuerna. Man refererar genomgående till den som något utmärkande. De allra flesta har också någon gång sett karnevalen. En viktig anledning till att karnevalen fått en sådan framskjuten position beror på dess fasta förankring i föreningslivet, vilket borgat för stor uppslutning och kontinuitet. Själva karnevalståget gör också ett överväldigande intryck när den rör sig genom stadsdelen. Den vanligtvis lugna vardagen i området förvandlas för en dag till en färgsprakande och musikalisk fest som inte undgår någon. Att sedan intresset för karnevalen även sträcker sig utanför Hammarkullen gör också sitt till att betona händelsens vikt. Härigenom har stadsdelens mångkulturella karaktär tillfört området något påtagligt positivt. I detta stora underhållningsarrangemang har man genom att plocka fram dans och musik från en lång rad länders folkdansrepertoarer fått till stånd en medvetenhet över att man, trots skilda ursprung, faktiskt har något att erbjuda varandra. En hel del av de föreningar som uppträder brukar även delta vid karnevalståg i andra delar av landet eller vid speciella danstillställningar som erbjuds. Eftersom dräkter och danser planeras flera månader i förväg varje år, förstår man att aktiviteten går långt utanför ambitionen att enbart fungera som tidsfördriv.

Bland hammarkullebor av svenskt ursprung framkommer få negativa omdömen om hur det är att leva i en invandratät stadsdel. Istället framhålls de fördelar som ett kulturellt mångfacetterat område har. Även om man

7.2: Hammarkullekarnevalen har genomförts varje år sedan 1973. I början av 1980-talet började karnevalen få det stora format den numera har. Foto: Förf. maj 1990.

själv inte har några nära och täta bekanskap med invandrare så anses själva "blandningen" av nationaliteter vara till gagn för stadsdelen. Tommy och Marianne Lund flyttade från Lidköping till Hammarkullen 1986. Där de bott tidigare hade de inte haft några som helst erfarenheter av kontakter med invandrare:

Tommy: *Karnevalen blev jag ganska förvånad över, det hade jag inte varit med om innan. Dom som gör den är ju dom från... vad heter de, Chile och dom länderna. Hade dom inte funnits här hade det aldrig blivit nån karneval. Det var den första karneval som vi hade sett.*

Marianne: *Vi har varit på alla.*

Tommy: *Dom sätter ju liv här uppe i alla fall.*

Marianne: *Jag tror den är populär bland dom som bor här.*

Tommy: *Sen kommer det många utifrån för att titta. Första gången jag hörde talas om karnevalen var genom en arbetskamrat.*

Marianne: *Jag hade inte hört talas om den förrän genom tösen, när dom började med det i skolan. Det bodde väldigt mycket utlänningar här när vi flyttade in.*

Tommy: *Vi har en jättetrevlig turkisk familj som granne. Dom har också bott här hela tiden. Jag tycker dom är trevliga allihop.*

7.3: Det är tusentals människor i rörelse ute i stadsdelen under den tid karnevalen pågår. Foto: Förf. maj 1990.

Marianne: *Vi var ju ovana med att bo med invandrare, för där vi hade bott tidigare fanns det bara svenskar. Det fanns kanske nån enstaka finsk familj. Jag reagerade på att det fanns så väldigt många finska familjer här.*

Tommy: *Den största gruppen här är nog chilенare.*

Marianne: *I Gropens Gård bor det väldigt många finländare.*

Tommy: *Det går rätt bra att bo med många invandrare. Karnevalen lockar många. Det märks att folk är intresserade av karnevalen. Dom som jobbar med karnevalen arbetar frenetiskt med den. Det är mycket jobb bakom. Man hör prat om den flera månader i förväg.*

Marianne: *Det syns ju faktiskt också. Invandrarna ordnar basarer lite då och då. Det kommer väl folk, men inte så mycket som till karnevalen. Det är bra att alla kommer ut. De flesta går ju och tittar på detta. Man lär ju känna folk också, det tror jag. Visserligen finns det vissa i en del områden som säger att dom inte gillar det, men jag tror nog det är bra med den här blandningen. Jag tror inte det blir så stelt. Dom kommer med andra idéer och det tror jag är bra.*

Tommy: *Jag tror inte det finns nån som är negativt inställd till karnevalen.*

Marianne: *Inte jag heller.*

I citatet ovan står det klart att karnevalen fungerat som introduktion

till det mångkulturella Hammarkullen för Tommy och Marianne. Båda accepterar tanken att det är något positivt för en stadsdel att invånarna består av flera olika nationaliteter. Även om de har hört några kritiska röster verkar dessa vara undantag i kommentarerna kring karnevalen.

7.4 Anpassningsstrategier

I dagens utpräglad mångkulturella Hammarkullen har anpassningen till sin egen eller någon annans kultur blivit viktig. Med ordet anpassning avses även sådana levnadsstrategier som att medvetet hålla sig på avstånd från främmande etniska inslag. Gösta och Ester Larsson som bägge är pensionärer och bosatta i Hammarkullen sedan 1969 är inte avogt inställda gentemot mångfalden av nationaliteter i området, men deras sätt att anpassa sig har uppnåtts genom distans och icke-inblandning. Karnevalen anser båda dock vara väldigt fin och de uppskattar musiken, dansen och dräkterna som invandrarföreningarna visar upp varje vår. Men de har också hört att det finns folk som klagat på att invandrare i vissa hus är "stökiga". Hurvida det verkligen är så som ryktet säger vill inte Gösta och Ester bekräfta. För dem kan dessa rykten även bero på att invandrare lever på ett annorlunda sätt än det som är vanligt i Sverige och att man på grund av skilda kulturtillhörigheter ibland tolkar det som om invandrare skulle vara "stökiga". Detta berör ändå inte Gösta och Ester speciellt djupt. Även om de sett att det flyttat in allt fler invandrare på senare år, så betyder det inget. De har aldrig blivit störda av någon. Dessutom bor dessa påstått "stökiga" invandrare i en helt annan del av Hammarkullen. Gösta berättar att de aldrig haft någon anledning att klaga. Så länge de kan leva sitt eget liv utan att bli störda är Hammarkullen en utmärkt stadsdel att vara bosatt i. Några speciella svårigheter att behålla en hög familjeintegritet har det heller aldrig varit. Eftersom Gösta och Ester söker ett stillsamt boende gör situationen, som den är i dag, att de tänker stanna kvar i stadsdelen många år till.

För Andrzej Morawski, 45, från Polen betyder anpassning detsamma som inordning i en mångnationell stadsdel. Han har varit bosatt i Hammarkullen sedan 1972 då han kom till Sverige av politiska skäl. Någon förening är han inte medlem i förutom den katolska kyrkan i Angered. Under ett antal år var han engagerad där i utvecklandet av religionsundervisning för ungdomar men är inte aktiv numera. Av hans beskrivning av Hammarkullen framgår det att han ser sig ingå i ett stort multietniskt sammanhang. Några av hans systrar är gifta med svenskar och förutom umgänge med landsmän har han även grannar och bekanta från en lång rad länder. Andrzej's värdering av boendet i Hammarkullen utgår från att man måste anpassa sig till det svenska samhället för att kunna ingå som del i det. Eftersom han själv ansträngt sig för att bli en del av det svenska samhället anser Andrzej att även andra invandrare borde göra detsamma. Därför ogillar han de invandrare som inte tycks ha samma vilja till inordning. Kravet på anpassning är dock inte absolut för Andrzej. Det är naturligtvis bra om människor passar in i ett

givet mönster, men brott mot det är inte förkastligt även om han själv ogillar det. Huvudsaken för Andrzej är förvissningen om att han i alla fall uppfyller normen. Med en sådan anpassningsstrategi följer också ett bejakande av den kulturella "blandning" han lever mitt i. Han säger:

Jag har bekanta runt om i Hammarkullen. En syster bor på Vattentornsgatan. När jag går genom radhusområdet hejar alla på mig. Några som jag känner lite bättre stannar jag och pratar med lite. Dom tror kanske att jag bor där. Jag har lärt mig att man måste vara med folket. Om man går med folket så är det bra. Det har hänt att jag kommit mitt i natten hit. Vid garaget utgång har jag sett ungdomar, 15-17-åringar. När jag går förbi dom säger jag: Ja, hej grabbar! Så dom säger: Hej, gubbe! På så sätt är man med dom och dom är inte bråkiga. Men om dom träffar nån annan och säger hej, han kanske är från Arabien och tänker: Va fan, och blir lite sur på dom. Då kan det bli bråk. Jag är inte psykolog, men jag måste vara med dom. Är jag med dom så är dom med mig. Man måste anpassa sig. Jag kan anpassa mig till många människor. Kanske kan andra inte göra det, jag vet inte. Förr var det lite folk som bodde här. Det var många tomma lägenheter. Nu finns det inget tomt. När spårvagnen kommer väller det fram folk som en lavin. Så var det inte förr. Jag hörde att i en lägenhet bor det tjugo stycken från Irak eller Jordanien. Dom samlar pengar till hyran och jobbar någonstans. Det är kanske folk som kommit till Sverige för att spara pengar och sen flytta. Du vet, alla araber tänker på business. Det har jag hört men aldrig sett. Man säger att det är problem med bulgarturkar, men i Sverige finns plats för alla. Det finns många som inte lärt sig arbeta. I Sverige måste man lära sig arbeta. I Sverige måste man ge först, sen kan man få. Man måste betala skatt, ge till staten, sen kan man få. Det finns fina vägar här, frisk luft. Det är inte så smutsigt som i Polen, men man blir aldrig nöjd. Jag är demokrat, jag vill inte göra någon illa och tänker inte illa om andra.

Trots långtgående anpassning till invånarnas olika bakgrunder sker den inte villkorslöst. För Andrzej finns det svåröverstigliga etniska gränser, och han har en mängd bestämda uppfattningar om skillnader mellan etniska grupper. Bland annat har polacker och svenskar olika mentalitet, men det är ändå lättare att umgås med svenskar än med andra invandrare. Till vänner som önskar leva med en partner brukar han ge rådet att träffa en blond och inte någon "svarting". Vem den blonda sen är spelar inte så stor roll, huvudsaken att han/hon är blond. Listan kan göras längre, mörka sydamerikanare är snällare än de från Sydostasien och turkiska familjer har dålig familjeplanering. Gränsdragningarna till trots, säger Andrzej ändå att karnevalen är ett bra sätt för människorna i Hammarkullen att titta lite närmare på varandra.

Det kan tyckas som om Andrzej lever i ett nästan kaotiskt myller av etniska grupperingar. Det som får honom att stanna kvar i ett för honom trivsamt område, är medvetenheten om att vara utlänning bland många andra utlänningar. Möjligheterna att inte behöva bry sig om sådant som avviker från de egna preferenserna är den väg han gått för att bli tillfreds med boendet i Hammarkullen.

7.4: Fruk- och grönsaksförsäljning på torget är en näringsnisch som affärsidkande invandrare öppnat i Hammarkullen. Foto: Förf. juli 1992.

7.5 Etniska skillnader som nytt orosmoment

Bland de hammarkullebor som intervjuats har inte alla ett kravlöst förhållande till att leva i en stadsdel med många nationaliteter. För dessa är anpassning till ett mera svenskt samhällsliv en absolut fordran som gäller alla. Det är inte enbart de själva som smidigt ska passa in i en friktionsfri tillvaro, utan alla ska göra det. Någon villkorlös kulturell integrering ger man inte uttryck för alls. Även om egna erfarenheter av etnisk olikhet inte lett till öppna konfliktsituationer, så uttalar man ett kraftigt markerat avståndstagande. För dessa personer är flyttning till en annan stadsdel lösningen om vantrivseln skulle bli allt för stor. Men trots allt har man ännu inte tagit steget fullt ut och flyttat. Man har istället nöjt sig med att byta bostad inom stadsdelen. I dessa intervjuer har man inte förbehållslöst berättat om den etniska blandningens följder. Samtalen har hela tiden befunnit sig på en i det närmaste diplomatisk nivå där det även uttryckts insikter och förståelse för kulturella skillnader, men till skillnad från Andrzej Morawski kan de som är kritiska mot invandrarna inte sluta bry sig om olikheterna. Skillnader i livsföring uppfattas hotfullt och tolkas ibland till och med som näst intill medvetna brott mot rådande värderingar. När väl intervjubandspelaren stängts av har det framskyttat betydligt mer militanta och oresonliga attityder gentemot

närvaron av invandrare från utomnordiska länder. I intervjumaterialet är det två personer som tydligast företräder denna syn på Hammarkullen.

7.5: Miljöupprustning och tilltagande grönska har medfört att invånare bosatta på gatuplanet gjort uteplatser av sina balkonger, som här på Bredfjällsgatan. Foto: Förf. juli 1992.

Kritiken mot närvaron av vitt skilda nationaliteter i stadsdelen löper längs två huvudlinjer. Den första är att invandrare för oväsen och är högljudda. De bryter med andra ord mot en boendenorm som utgår från att man skall vara tyst och lugn i sin bostad och inte störa andra i omgivningen. Det är själva störningsmomentet som är det centrala. Eftersom man vill bo i Hammarkullen utan oönskad inblandning av utomstående är man känslig för hörbara "intrång" som det inte går att värja sig mot. För det andra står invandrare för en uppfostran av barn som anses avvika från skandinaviskt mönster. Övertygelsen att människor från andra länder har både slappa och

annorlunda normer har grundlagt åsikten att olikheterna kommer att förbli oföränderliga. På detta sätt står olika kulturmönster mot varandra.

Precis som ungdomar, sniffare och "socialfall" förr genererade en ryktesflora i och om Hammarkullen, så gör de etniska skillnaderna detsamma i dag. Kritikerna bygger till största del sina åsikter på sådant som andra berättat. Egna erfarenheter av direkta möten mellan kulturer där skillnader uppenbarats är i sammanhanget inte speciellt många. Sirkka Lahtinen och Tuula Toivonen är två finska kvinnor som kommit till Sverige som arbetsinvandrare. Båda är varken nyfikna eller likgiltiga inför det som livet i en mångkulturell stadsdel för med sig. För Sirkka och Tuula är invandring från främmande länder istället liktydigt med att trygga boendekonventioner riskerar att slås sönder av människor med avvikande livsmönster. Sirkka berättar om ett minne som hon och hennes man har av latinamerikanska invandrare. Händelserna som hon återberättar inträffade när familjen bodde i en lägenhet på Bredfjällsgatan. Den första tiden där hade varit oproblematisk, men efter att det flyttat in en latinamerikan blev det annorlunda:

Men några år senare fick vi problem med grannarna. Sen tog det två år innan vi fick lugn och ro. Det var en chilensk kille som flyttade in och han spelade väldigt högt på bambutrummor. Det var något hemskt, varje kväll. Så vi brukade gå ut till bilen och köra runt i stan istället. Men efter det att han lämnade bostaden blev det lugnt. Det var en period som jag tänkte att man skulle flytta nån annanstans. Dom förstod ju inte att man ska vara tyst på natten. Det var bara dom som störde, men dom förstörde för hela huset.

Alla människor tycker inte om att det bor så mycket utlänningar här. Det har kanske blivit mer på senare år när det flyttat in så väldigt mycket. Det är nästan mera utlänningar än svenskar. Man känner så när man går och handlar, det är nästan mer utlänningar än..., men jag har inte ont av det. Jag tror det är så att kulturerna är så olika när man möts. Det finns ju såna kulturer där barnen får vara vakna mycket sent. Visst irriterar det, man vill sova och barnen går på golvet ovanför, sånt har jag hört. Det blir inte tyst på kvällen. Detta berättade min väninna. Ovanför henne bodde en familj som hade tre barn och dom fick vara uppe väldigt sent. Det är sånt negativt som jag hört. Jag tror dom bor mest i Gropens gård. Där finns många turkar och det är väl dom som irriterar mest. Dom har så olik kultur och sånt där. Barnen är lite olika, lite öppnare kanske. Jag har inte ont av att det bor olika människor i området. I Sandeslätt bor det inga turkar. Det är kanske därför som jag inte reagerat. Men det bor ju många andra nationaliteter. Alla vet att det bor många turkar i Hammarkullen. Det kanske finns i andra stadsdelar, men man tänker först och främst på området där man själv bor. Men jag vet att det finns många som inte vill flytta till Gropens gård just därför. Grannarna pratar mycket om det.

Tuula Toivonens upplevelse av tillvaron i Hammarkullen kan liknas vid en pågående balansgång mellan fridfull kontroll och okontrollerbart kaos. På grund av att hennes nuvarande man är uppvuxen i stadsdelen bedömer hon också i stor utsträckning området med utgångspunkt i vad som tidigare varit. Innan hon själv bosatte sig i Hammarkullen var hon ofta där på

besök hos den blivande maken i hans föräldrahem. Svärföräldrarna har hela sin tid i Hammarkullen varit bosatta på Bredfjällsgatan. Mycket av Tuulas bedömningar av dagens Hammarkullen utgår därför från sådant som kan relateras till dessa kvarter. Hennes första intryck av stadsdelen i början av 1970-talet hade varit ganska chockartade. Husen såg ut som "skokartonger" och allt var "grått och trist". Då var Tuula bosatt i Bergsjön och vid en jämförelse tyckte hon att miljön var bedrövlig i Hammarkullen. Det var förvisso fina lägenheter innanför fasaderna, men helhetsintrycket av den fysiska miljön och drogmisbrukarna vid torget gjorde besöken oangenäma. I dag bor hon och maken i eget hus på Västerslän och svärföräldrarna bor fortfarande kvar på Bredfjällsgatan. Fastän miljön på Bredfjällsgatan kraftigt förändrats till det bättre kan Tuula aldrig tänka sig att bo där. Det är kontakterna med makens föräldrar på Bredfjällsgatan som gör att hon i dag uttrycker ett gillande över att "paket" som bodde där tidigare har vräkts. Numera kännetecknas kvarteren av ordning, rena gator, grönområden och fräscht nyrenoverade lägenheter, vilket ligger i linje med vad hon tycker krävs för ett välskött och ordentligt bostadsområde.

Nu för tiden brukar svärfadern till och med banka på fönsterrutan och säga åt barn som "river i buskarna" att inte förstöra något. Liknande ordning finns också bland villorna på Västerslän, fast där är det villaägarna som håller efter miljön genom sin samfällighetsförening.

När det för Tuula inte längre tycks finnas något "pack" som stör och förstör i Hammarkullen är det egentligen bara invandrare med annan kultur som riskerar att rubba friden. Bevarandet av en vunnen ordning och ett upprustat anseende är därför viktigt för boendekvaliteten. Exempelvis skulle besannandet av ett rykte som hon hört om anläggande av ett hem för narkomaner i Angered föra med sig allvarliga flyttningsplaner för familjen. Under sådana omständigheter vill de inte bo kvar. Det nuvarande lugnet skulle därmed ovillkorligen förloras.

Närvaron av främmande nationaliteter är en påtaglig realitet i dag. Invandrarna ingår där i en hotbild som utmanar den nuvarande ordningen. Rykten spelar en viktig roll för denna bedömning. Egna erfarenheter av invandrare jämförs genom den ryktesflora som berättas bland vänner och bekanta:

På jobbet kan man stå och visa, och dom står bara och säger; ja, ja, ja. Sen förstår dom inte ändå. Varför kan dom inte erkänna att dom inte förstår? Då blir det ju, ja, bråk kan man säga. Vi har både kineser, jugoslaver, polacker och iranier på vårt jobb. Jag vet inte hur många sorter vi har. Jag vet inte var dom bor någonstans. Det har jag aldrig tagit reda på i och med att man inte umgås med dom.

Jag har inget emot att få en utlänning till granne, bara man kommer överens. Jag vill inte veta av nåt sattyg, att dom går och snor några av mina barns grejer. Dom har inte lärt sig någe hyffs kan man säga. Om nåt barn kommer och säger att: Får jag låna din cykel?, javisst säger man. Bara man ser att den kommer tillbaka. Men det går såna rykten, som i Gropens gård, att dom snor ur händerna på barnen, prylar. En jobbarkompis berättade att

7.6: Hammarkulletorget. Trots att de stora flerfamiljshusen fortfarande gör ett stort och kompakt intryck så har gårdsmiljöer, asfaltsytor och betongavsatser i stor utsträckning kommit att ersättas av gräsytor och tilltagande växtlighet. Foto: Förf. juli 1992.

hennes pojk inte vågar gå ut. Dom bodde här men hon har flyttat nu. Jag har hört det samma från en till, just rykten om Gropens gård.

Rykten säger att dom utländska barnen tar saker från andra barn. Deras föräldrar har ingen koll på dom. Dom har inte så bra rykte dom här utlänningarna. Jag har hört arbetskamrater prata om utlänningar över lag, att dom inte kan bete sig som dom gör i tvättstugan. Dom snor andras kläder, drar ut andras kläder ur maskinerna och tar andras tider. Dom har nästan inga som helst hum om att bete sig som människor. Man kan säga att dom är, ja, egoister. Dom bryr sig inte om det är någon annans tid. Det är sånt man hör hända hela tiden. Det har alltid varit så, inte bara på senare tid. Jag säger inte enbart att det är utlänningar. Det kan vara både svenskar och finnar. Jag är ingen, vad ska man säga, rasist eller så.

Det har ju varit väldigt lugnt och fint där vi bor nu, och det hoppas man att det ska fortsätta vara så. Varje gång det flyttar nån hoppas man att det blir bra folk som kommer. Att det inte kommer nån och förstör. Så här långt har det varit lugnt folk som flyttat in. Det är ju så man vill ha.

Det jag vill ha ut av mitt boende här är att få ha det lugnt. Att man får ha det som det är.

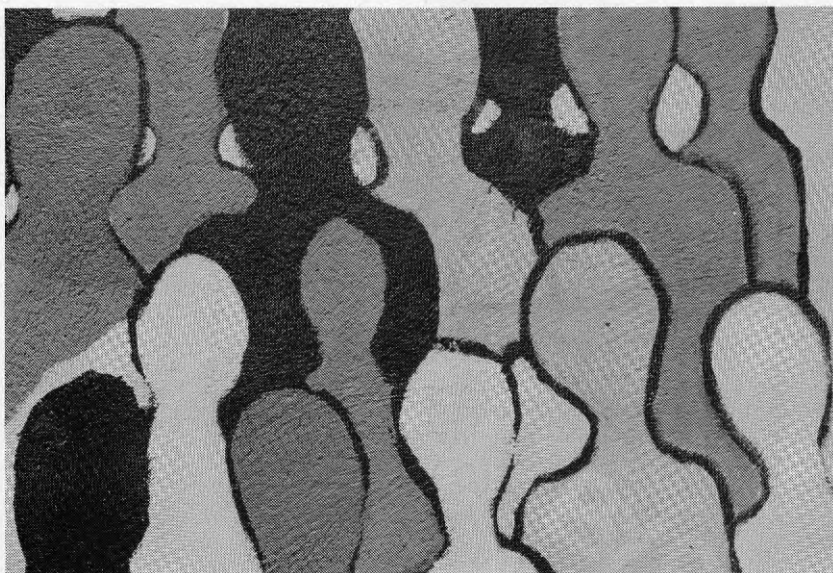
Det utmärkande för Hammarkullen i dag enligt de trettio intervjupersonerna är den etniska mångfalden. Bråk och social oro tillhör det förgångna och anses numera ha stabiliserats på en nivå som inte avviker från vilken annan stadsdel som helst. Bilden av den omtalade fysiska miljön som enbart bestående av "höghus och betong" tycks också vara ett passerat stadie. Man pratar istället om hur mycket växtlighet det finns och kopplar samman detta med ren luft och annat som hör till en aktuell miljömedvetenhet från slutet av 80-talet. Man pekar på förändringar av gårdsmiljöer och tjugo års tilltagande växtlighet som något som effektivt borde ha tagit udden av fördomen om Hammarkullen som "betongförort". Husen i stadsdelens centrala delar tycker man dock är alldeles för höga och byggda med allt för liten variation. Intervjun med Tuula Toivonen visar emellertid att det finns en oro för att det skulle kunna bli som det en gång var. Därför sneglar Tuula bekymrat på tendenser till att ett boende i harmonisk jämvikt skulle riskera återgå till ett 70-talsläge. För Tuula är det främst invandrare från främmande kulturer som står för ett sådant riskmoment.

7.7: Vy över Hammarkulletorget (norra delen). Foto: Förf. juli 1992.

7.6 Förväntningar på tvärkulturella kontakter

En mångnationell stadsdel kan också locka till sig invånare som står utanför givna etniska grupperingar. Olle Eriksson är en sådan. Han har själv bott utomlands i många år innan han 1985 flyttade till Hammarkullen. Olle har i dag bildat familj, är gift med en jugoslavisk kvinna och har två barn i förskoleåldern. Genom sitt giftemål med en utländsk kvinna och sin mångåriga utlandsvistelse värderar han den etniska mångfalden i Hammarkullen på ett annorlunda sätt än de flesta.

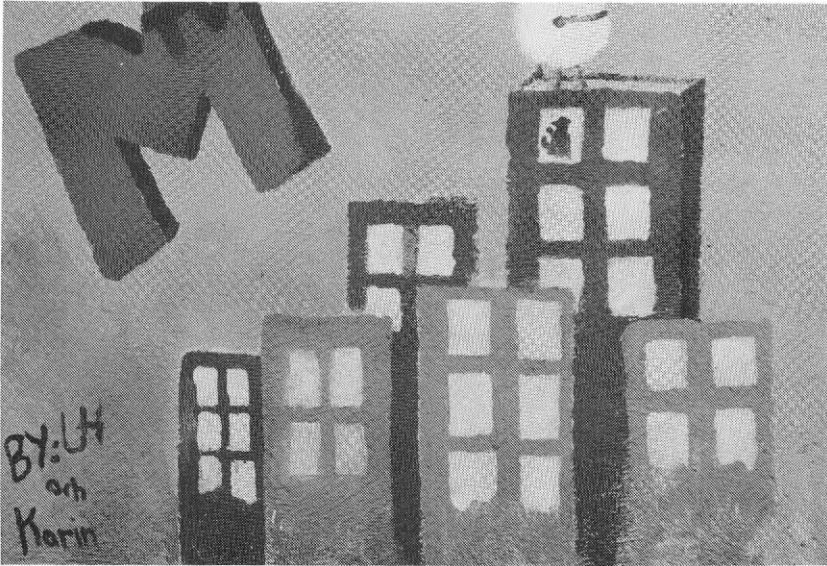

7.8: Del av muralmålning utförda våren 1992 av finska elever i 6:e klass, under ledning av fältassistenter från Lärjedalens socialbyrå. Foto: Förf. juli 1992.

Olle, som tidigare levtt ett antal år i England, upplevde där hur svårt det var att få kontakt med sina engelska grannar. Som invandrare hade han haft en önskan att lära känna den inhemska befolkningen, vilket var svårt. Denna önskan om kulturöverskridande kontakter förde han med sig till Hammarkullen. Någon myckenhet av kontakter och umgänge vare sig inom eller över nationalitetsgränserna har han ännu inte mött i Hammarkullen. Tvärtom talar han om svårigheterna att komma andra hammarkullebor lite närmare. För honom betydde flytten till England öppenhet och sökande efter något nytt. Under sina fem år i Hammarkullen har det bara gått att knyta

en eftersträvansvärd tvärkulturell bekantskap. Det var med en jugoslavisk-laotisk familj som sedemera flyttade från Sverige till Laos. Utlandsvistelsen och tiden i Hammarkullen har följaktligen förändrat Olles syn på Sverige och invandrare:

Det tråkiga här är att det är svårt att få kontakt med människor. Man tror att det skulle vara lätt att få kontakt med folk här på grund av att det är så många invandrare här, men det är ganska så svårt. Så kontakten är nog trög i alla stadsdelar.

7.9: Muralmålning, 1992. Uppfattningen om Hammarkullen som ett anonymt höghusområde med social isolering lever fortfarande kvar. Foto: Förf. juli 1992.

Det är nog inte lättare här trots att det är så många invandrare, tyvärr. Om det beror på oss svenskar det vet jag inte. Folk kanske blir påverkade av kylan. Det kan vara det. Det är möjligt det kan vara nåt sånt. Jag vet inte om det är invandrarna som blir försvenskade när dom kommer, men det är svårt att få en trevlig kontant så att man kan umgås. Det kan vara ytliga kontakter, man hejar och pratar.

Dom som bott här i tjugo år har blivit ganska så försvenskade kan jag se. I och med att dom har barn här så blir barnen svenskar, i själen i alla fall. Samma sak kunde man se i England på jugoslaviska barn.

Jag har inte riktigt rötterna här. Det tar väl tid det dära. Det tog ungefär sju år till åtta år i England innan jag kunde känna mig som hemma. Jag får väl vara här i fyra, fem år till innan jag kan säga att Angered är hemma.

Kapitel 8

Stadsdelsarbetet

8.1 En utbredd medvetenhet om förbisedda behov

När Hammarkullen var klart för inflyttning fanns det en utbredd medvetenhet om att Sverige på mycket kort tid hade förändrats. Detta fick återverkningar för Hammarkullens del. Eftersom byggresultatet blivit bristfälligt fanns det personer som gärna ville fungera som motvikter till det synbart dåliga resultat som samhällsutvecklingen åstadkommit.

Trots att bristerna överskuggade det mesta blev en del samhällsservice ändå etablerad i Hammarkullen. För dem som sökte sig till de uppgifter som erbjöds fanns rika tillfällen att pröva nya arbetsformer och ideér. På så sätt öppnade sig möjligheter att själv kunna gå in och påverka en icke önskvärd samhällsutveckling. I en tid av tilltagande samhällsmedvetenhet blev det socialt och politiskt engagerade personer som sökte sig till de yrkesmässiga och ideella uppgifter som fanns. En kvinna som arbetade på ett daghem i Hammarkullen från det att stadsdelen var nybyggd, fram till mitten av 1970-talet berättar:

Man kände att allt man gjorde där behövdes. Man behövdes verkligen. Man kunde jobba hur mycket som helst, för det fanns hål att stoppa i, så att säga. Ett utmanande jobb tycker jag, och det tycker jag om. Man sätts på prov och så får man se om man klarar upp det.

Jag tror väldigt många såg det som en utmaning att jobba i Hammarkullen. Vi var ett sammansvetsat gäng som kände att vi behövdes för ungarna där, och för familjerna. Det var inte lätt att starta. Vi fick i stort sett en påse nycklar och en lista på tjugo namn med anställda. — Där ligger huset, nu får ni starta igång det här! Det var en vrålstart. (Kvinna, 48 år, f.d. förskolelärare)

En lärare som jobbat på högstadieskolan i Hammarkullen sedan den var färdigbyggd 1973 minns också hur det var den första tiden:

Det var så att nästan alla gick till sin första lärargärning då. Det var väl någon, eller några som hade varit ute tidigare, som var ett stöd, får man säga. Jag tyckte nog att dom första åren var härliga här. Det fanns en slags

nybyggaranda som gjorde att man satt kvar här på personalrummet fram till fem, halvsex, efter jobbet och pratade bara om allt som hade hänt, om nya intryck man hade fått. Vi umgicks faktiskt både i och utanför skolan mycket av personalen då. Vi kände en stark samhörighet. (Videointervju, man 41 år, högstadielärare)

De som kom upptäckte snart att det mycket riktigt fanns rika tillfällen att under nya förutsättningar få vara med och forma en stadsdelsmiljö som ännu inte fanns. På samma gång som det var stimulerande att få verka i ett nybyggt bostadsområde var det även en utmaning. Det nya skapade öppenhet mot nya arbetsformer, samtidigt som ytterst få hade erfarenhet av och kunskap om liknande storstadsmiljöer. Eftersom Hammarkullen tämligen omgående blev till ett s.k. problemområde var det den sociala oron och uteblivna servicen som dominerade arbetets inriktning. Det allmänna ifrågasättandet av miljön i stadsdelen lade grunden för en prioritering av insatser för dem som for illa i sitt nya bostadsområde.

I Hammarkullen fanns mycket att ta itu med. Människor med skilda bakgrunder hade flyttat in. Det hade kommit folk från hela Sverige och från utlandet. Medelåldern var låg. Barn från när och fjärran skulle växa upp i en helt ny miljö, flera nationaliteter skulle bo i samma bostadsområde och en äldre generation skulle beredas plats i ett föränderligt Göteborg. Alla skulle på kort tid bygga upp en ny tillvaro i Hammarkullen. Barnen och ungdomarnas situation blev det som satte störst prägel på arbetet. En del farhågor angående livet i Hammarkullen tycktes bli besannade genom att vissa ungdomar råkade illa ut. Polisens egen statistik visade höga tal för typiska ungdomsbrott såsom våldsbrott, inbrott, stöld och brott mot allmän ordning bland personer bosatta i Hammarkullen och Angered (Norling I, Karlsson U, 1975). När sedan fritidsgård och högstadieskola blivit byggda kom rapporter som visade problem med skolk, sniffning och mellanölsdrickande bland ungdomar. I skolan uppmärksammades negativa tendenser som låg skolmotivation, lägre genomsnittsresultat i skolmognadstest, dubbelt så många elever i specialklass än i andra skolor och lärare som upplevde elever som aggressiva (Norling I, Karlsson U, 1975).

Från början gick stadsdelsatsningarna ut på att "rädda" barn och ungdomar från den negativa påverkan som ett modernt förortsområde ansågs utgöra. Enligt de första målsättningarna var det främst två "typer" av ungdomar som stadsdelsarbetet skulle rikta sig till. Den ena var de som var "jobbiga" och hade låg skolmotivation. Den andra var de "tysta, osäkra och ensamma". I Hammarkullen blev den mest angelägna uppgiften att slussa in dessa barn och ungdomar till konstruktiva fritidsverksamheter (Schill L, Ullström C, 1977).

Eftersom stadsdelen var långt ifrån färdigbyggd när folk började flytta in fanns det inga givna samlingsplatser för ungdomar. De enda alternativ som fanns var stadsdelstorget och trappuppgångarna. För dem som gick i skola på högstadie- eller gymnasienivå fanns inga skollokaler i närheten av Hammarkullen. Eleverna blev körda med buss till skolor i andra delar av Göteborg, vilket betydde att man under dagtid inte befann sig i stadsdelen.

Utöver en hårdexploaterad bostadsmiljös okända inverkan var många ungdomars vardag och fritid splittrad. Kamratgrupper och gäng tog under en period form under mycket liten påverkan av vuxna.

En f.d. fritidssekreterare som arbetat i Hammarkullen sedan tidigt 70-tal berättar om sina första intryck:

När man var så nära verkligheten så förstod man att det skulle bli katastrof om man inte lyckades ta vara på dom här första grupperna av ungdomar som kom. För det var ju mer eller mindre vilda västern. (Videointervju, man 65 år, f.d. fritidssekreterare)

8.2 Försöken att skapa ett offentligt stadsdelsliv

Året 1973 blev betydelsefullt för Hammarkullen. Då bildades HAM-SAM som var ett samarbetsorgan mellan kommunala förvaltningar och föreningarna i området. Det organiserade samarbetet fick en flygande start samma år genom igångsättandet av ett projekt för en långsiktig förändring av den sociala miljön i Hammarkullen. Projektet som kallades Frisko var ett försök att genom lokalt arbete jämna ut den obalans som samhällsutvecklingen fört med sig för invånarna. I första hand inriktades Frisko på att trimma in ett gemensamt arbete mellan Fritid, skola och socialvård. Kontakter skulle även knytas med polis, kulturinstitutioner och verksamheter som hade någon typ av samhällsservice som mål. Frisko inrättades som en försöksverksamhet där en integrering av skoldag och fritid påbörjades många år innan de första försöken med SIA-reformen startades. Projektets grundtankar och arbetsmetoder har överlevt fram till i dag, även om namnet Frisko inte längre finns kvar.

I en utvärdering av Frisko-projektet (Schill L, Ullström C, 1977) framgick vilka typer av verksamheter som satsningen rymde. Att projektet var brett och krävde samarbete visade sig genom antalet yrkeskategorier som var inblandade: lärare, fritidsledare, fritidspedagoger, fritidsledarpraktikanter, personal från socialförvaltningens barnstugebyrå, socialhögskolepraktikanter, vapenfrivärnpliktiga, vårdbiträden, ekonomibiträden och en skolassistent. Projektet finansierades med medel från Allmänna arvsfonden och var upplagt kring rastverksamhet under skoltid, eftermiddagsverksamhet efter skoldagen, grannskapsarbete, en "hemvist" där barn upp till 10 år var inskrivna och mot en avgift erhöll ett mål lagad mat i "hemlik miljö", en skolassistent som skulle hålla kontakt mellan lärare, elever, föräldrar och personalgrupper, samt deltagande av stadsdelens föreningsliv i Frisko. Utöver denna formella organisation skulle elever, föräldrar och invandrare även uppmuntras att påverka projektets alla aktiviteter.

Frisko var till sin uppläggning ett stort och ambitiöst projekt. Målsättningarna var långtgående och omfattande för de inblandade. Aktiviteterna skulle leda till personlig utveckling, social träning, fostran till demokrati, möten med idéer, möten med kulturinslag och det vuxna

samhällets tankar. Sett ur ett kritiskt perspektiv verkar det som om invånarna i Hammarkullen ansågs ha ytterst liten förmåga att på egen hand uppnå de värden som Frisko-projektet ville slå vakt om. I formuleringarna kring det allomfattande sociala arbetet går det att återfinna en tidstypisk tilltro på rationella lösningar. I sitt historiska sammanhang var Frisko snarlik stadsplanerarnas rationella byggfilosofi. Genom projektets ambition att försöka genomföra omfattande förändringar genom välorganiserat socialt arbete fanns det paralleller. Denna typ av arbete har ibland med ett generellt begrepp kallats för social ingenjörskonst. I sin officiella form var det lätt att se Frisko som en planmässig teknisk lösning i en behovskrävande social situation. Projektet blev dock, skulle det senare visa sig, allt annat än rationellt och effektivt. Snarare utmärktes och kännetecknades det av osäkerhet, provisoriska lösningar och resursbrist. I utvärderandet av Frisko blev detta tydliggjort och kommentarerna pekade på flytande målsättningar, improviserade verksamheter, hög personalomsättning, lokalbrist, dåliga kontakter mellan personalgrupper, svårigheter med att nå ut till vuxna invånare och låg administrativ effektivitet (Schill L, Ullström C, 1977). Det är naturligtvis svårt att säga i hur hög utsträckning man faktiskt trodde på de ursprungliga målsättningarnas genomförbarhet. Men dagens mer pragmatiska syn på det organiserade stadsdelsarbetet har tagit intryck av de svårigheter man tidigt mötte.

I en skriftlig praktikanteredovisning från Frisko-projektets första sex månader gavs en inblick i hur det var att arbeta i Hammarkullen och hur en medarbetares syn på stadsdelen kunde vara (Richter F, 1974). Bilden som gavs visade ett bostadsområde med hög omflyttning, utan naturliga träffpunkter för invånarna. Något "kulturellt" utbud fanns inte, och ungdomar som inte hade någonstans att ta vägen samlades på torget tillsammans med arbetslösa och alkoholister från områdets ungarshotell. Bland grupperna på torget fanns också ett sniffargång där medelåldern var mycket låg. Frisko-projektets intentioner var att snabbt skapa ett alternativ till den farliga miljö som detta utgjorde. I första hand var det viktigt att vända sig till låg- och mellanstadieelever. Det ansågs nämligen vara stor risk att dessa barn skulle kunna få "grava miljöstörningar" som, om inget gjordes, kunde utvecklas till "barn alienation". I den fortsatta beskrivningen av projektets första månader berättades det om de svårigheter som fanns i arbetet. Uppgiften man hade föresatt sig att genomföra var mycket omfattande. Utöver ungdomsarbetet skulle en projektgrupp sköta samarbetet mellan förvaltningar, föreningar, föräldrar och kulturinstitutioner. Allt för att på lång sikt få till en förändring av det man kallade "den sociala miljön" i Hammarkullen. Utan några egentliga förberedelser och med oerfarna medarbetare skulle man alltså vända en mycket negativ trend. Några reflektioner över denna uppgift ger följande citat från den skriftliga redovisningen, sammanställd i januari 1974:

När jag en morgon i slutet av 1973 for ut till Hammarkullen för att bli en av medlemmarna i Projekt FRISKO hade jag inte några speciella förväntningar. Jag var den grönaste av grönöglingar. Och tur var det. Vad jag hamnade i var nämligen inget mindre än ett personellt och administra-

8.1: Del av muralmålning som utfördes runt 1986–87 av förskolebarn under ledning av professionella konstnärer. Foto: Förf. juli 1992.

tivt kaos. Från begynnelsen var vi inalles sex personer. En projektledare, tre fritidsledare (alldeles färska från skolan), en utvärderare, som alltså skulle utvärdera något som ännu inte fanns, och så jag. Order och kontraorder avlöste varandra. Målsättningens långsiktiga direktiv om att åstadkomma en förändring av den sociala miljön var alldeles för luddig. Den snarare förstärkte förvirringen istället för att bringa stadga. Och hur skulle vi nå ut till befolkningen? Så här i efterhand får jag säga att vår blåögda optimism blev vår största hjälp och tillgång. (Richter F, 1974)

Frisko-projektet blev inte någon mirakelmedicin för de problem man önskade rätta till. Det var relativt lätt att fånga upp ungdomar till verksamheter knutna till skolgången. Däremot blev det svårare att nå ut till föräldragenerationen och personer som inte kom inom räckhåll för skolan. Förortsmiljön spelade en viktig roll som förklaringsmodell för de svårigheter man mötte. I praktikantens vidare redovisning talades det om en "höghuseffekt" som på ett komplicerat sätt förlamade människornas förmåga till initiativ. Hammarkullens speciella stadsmiljö, socialt och byggelsemässigt, sågs som en dålig förutsättning för utvecklandet av en traditionell platsidentifikation. På grund av de omständigheter som rådde riskerade tristess och likgiltighet bli det som växte sig starkt. Följderna kunde bli att invånarna började falla för kommersialismens locktoner, med passivitet som

8.2: På målningarna utförda 1986-87 kommuniceras ett helt annat budskap än de målningar som utförts 1992 (se föregående kapitel). Här betonas småhuslycka och harmoni. Foto: Förf. juli 1992.

följd. Förortslivet skulle därför enbart bli "dödande tungt" och de boende än mer sårbara för "pop, TV, veckotidningar, sprit etc.". Därför skulle ingen heller orka leka med barnen eller vara förmögna att ge dem någon kärlek. Denna skriftliga redovisning gav en inte allt för munter bild av tillvaron, men den var ganska typisk på 1970-talet. Seriösa diskussioner utgick ofta från sådana frågeställningar och funderingar.

I dagens Hammarkullen har de stora visionerna för arbetet i stadsdelen ersatts av en mer pragmatisk syn. Numera är det säkerligen ytterst få som tror sig kunna, eller ens vilja, jobba med uppfyllandet av det tidiga 70-talets genomgripande målsättningar. Snarare är det så att man önskar hålla verksamheter ständigt rullande för att överhuvudtaget kunna erbjuda invånarna och sig själva en tillfredställande aktivitets- och ambitionsnivå. Ändå är det inriktningen på det långsiktiga arbetet som gjort framsteg i Hammarkullen. Sociala målsättningar som under 60- och 70-talen hade politiska förtecken, kom under 80-talet att ersättas av stora satsningar på det kulturella området. Man har haft som ambition att invånarna (främst barn/ungdomar) skall kunna få tillfälle att uttrycka sina erfarenheter och åsikter genom musik, dans, teater, poesi, bild och text. Att arrangera demonstrationståg "för en meningsfull fritid" är det ingen som gör numera. På grund av stadsdelens

alltmer nationellt mångfacetterade karaktär, har man från lokala yrkesgruppers sida speciellt önskat uppmärksamma invånarnas olika nationella och familjära arv. Genom att medvetandegöra invånarnas skilda bakgrunder och nuvarande situation, har man försökt koppla den kulturella verksamheten till att befästa och upprätthålla ett hållbart normmönster för så många invånare som möjligt, och för alla åldrar. (not 11) Men någon lätt uppgift har det inte varit. De första årens "brandkårsutryckningar" för att rädda ungdomar från tråkigheter har först på senare år kunnat inriktas på långsiktiga satsningar. Trots en många gånger kaotisk arbetssituation fylld av provisoriska lösningar har man ändå lyckats lägga grunden för ett mer stabilt tillstånd.

8.3 "Hammarkulleandan"

Frisko-projektets höga ambitionsnivå har varit på både gott och ont. Den första försöksverksamheten som gällde enbart låg- och mellanstadieelever svällde snabbt till att även gälla högstadiet och ett grannskapsarbete. Den ökade arbetsuppgiften skapade personalproblem eftersom det var svårt att få medel till en så stor verksamhet. Man lyckades dock hålla projektet flytande under många år med hjälp av AMS-anställda, värnpliktiga med vapenfri tjänst och praktikanter (Schill L, Ullström C, 1977).

Under dessa år var personalomsättningen hög vilket skapade problem med kontinuiteten. En kärntrupp stannade dock kvar med sikte på den angelägna uppgiften att med samfällt agerande få resurser till Hammarkullen. I dag säger en del av dem som arbetat länge i stadsdelen att det växt fram en slags "hammarkulleanda" bland personal som jobbat där i många år. En hel del av dessa personer har verkat i Hammarkullen under 10-20 år. De aktiva centralfigurerna är spridda och hemmahörande i en lång rad förvaltningar och organisationer som; Fritid, föreningar, skola, kyrka, socialvård, fastighetsbolag, bildningsförbund och affärssammanslutningar. I en beskrivning av ett projekt kallat "Kultur i Hammarkullen", från 1981, uttrycks det goda samarbetsklimat som anses känneteckna hammarkulleandan:

Antalet projektledare i Hammarkulleprojektet är alltså fyra personer — med olika politiska tillhörighet, vilket förtjänar att framhållas eftersom detta förhållande inte tycks påverka deras samarbete. De har gjort en flexibel arbetsfördelning sinsemellan. ("Kultur i Hammarkullen", projektbeskrivning, 1981)

Samarbete istället för konkurrens blev tidigt viktigare än omsorg över den egna aktiviteten. Hammarkulleandan har inneburit att man engagerat sig för stadsdelens väl i första hand. Fördelarna med ett brett samarbete var en tidig "upptäckt". Man märkte tämligen snabbt att det gick att få större genomslagskraft med ett gemensamt agerande för extraresurser, än vad som var möjligt på egen hand. En tidigare pastor i den frikyrkliga Tomaskyrkan berättar om hammarkulleandans kvalitativa sida, så som han ser det i dag:

Jag tror det funnits nåt som skulle kunna kallas för hammarkulleandan. Det är nåt av det finaste som jag fått ta med mig, att ha fått finnas med i

dom sammanhagen, och förhoppningsvis fått vara med och skapa liknande anda på andra håll. Det har varit väldigt positivt att människor med olika tro, olika politiska utgångspunkter, olika sociala bakgrunder, från väldigt olika länder och världsdelar har kunnat jobba sida vid sida.

Det har varit det roliga att man lärde känna en stomme människor här som har fortsatt, jobbade och trivdes bra här i Hammarkullen. Det klart att den här pionjärsituationen som fanns här, gjorde ju att många människor hade en vilja att göra en insats. (Videointervju, man 60 år, frikyrkopastor)

8.4 Ungdomsproblem och lokal politik

Bland dem som arbetade i Hammarkullen fanns många som politiskt stod till vänster. Alla var inte orienterade åt det hållet, men totalt sett så låg den ideologiska tyngdpunkten där. Orsaken till detta kan spåras till det uppsving för vänsterideologier och samhällskritik som startade vid slutet av 1960-talet. Strukturomvandlingen var för dessa människor en ytterst påtaglig realitet, där den snabba samhällsutvecklingen manade till handling. En stark politisering av arbetet och boendet i Hammarkullen slår tydligt igenom vid ett antal tillfällen genom åren. Inriktningen på ungdomsarbete i Hammarkullen gjorde att man gärna ville väcka den generationens medvetenhet om den vardag de hade i området. För detta ändamål startades bland annat teaterverksamheter där ungdomarna själva fick skildra sin vardag och demonstrationer organiserades för en "meningsfull" fritid. En fritidsledares ord från Frisko-projektets tid berättar om hur man som yrkesverksam kunde se på situationen:

Vi ser drogbruk som ett utslag för individens sociala situation. Drogbruk är ett symptom på allmän otrygghet och maktlöshet i familj, skola och arbetsliv, även i fritidssituationen. Vad vi kan hjälpa till med är att stödja ungdomarna i deras arbete med att utforma sin fritid efter intressen och behov. Arbetar vi på detta sätt, tror vi att behovet av att använda olika flyktmedel minskar. Vi tror också, att om vi arbetar så som vi beskrivit, kommer det kanske att få positiva effekter, även på andra områden. (Schill L, Ullström C, 1977)

Åren 1976-77 blev Hammarkullen mycket uppmärksammat. Dessa år fokuserades intresset återigen på krav riktade till de styrande politikerna i fullmäktige. Då var ungdomsproblemen i Hammarkullen så stora, att till och med personalen i området ansåg det vara omöjligt att fortsätta arbeta under de förhållanden som rådde. (not 12) Parkleken och fritidsgården slog då igen under ett antal månader.

En kvinnlig fritidsledare minns hur det var strax innan man stängde. Då hade man arbetat tillsammans med en grupp ungdomar för att motverka drogmisbruk och kriminalitet under ett antal år, men 1976 skedde en generationsväxling, berättar hon. Samtidigt med detta sökte sig besvärliga gäng från andra stadsdelar till Hammarkullen. Dessa ungdomar var mycket våldsbenägna, betydligt mer kriminellt belastade än föregående årskullar och förde med sig ett alltmer utbrett bruk av droger:

Det var många otrevliga incidenter som hände med jämna mellanrum under dom här åren. Det var knivar mot strupen, avslagna flaskor mot halsen, kättingar och bärsärkargång inne på gården. Men det som till slut var, det var det här... varenda dag man kom så stod det ett gäng med sniffartrasor. Dag efter dag efter dag, och man kände att man aldrig fick uträttat nånting som man ville göra. Då hade vi haft dom här åren i början som vart så fantastiska, med ungdomar som hade denna enorma kraften att skapa nånting själva. Vi visste att dom fanns här i Hammarkullen, och det var för dom som vi var anställda. Vi ville jobba med dom. Det blev ju så att till slut kände man ju... hopplöshet gentemot dom också. En hopplöshet över att man inte kunde hjälpa dom. Samtidigt ville man inte att dom skulle vara på gården. De andra förstörde så mycket för dom här ungdomarna. Man det var just det här, månad efter månad, år efter år, det tog aldrig slut. Sakta men säkert dödade dom ju också arbetsglädjen för oss. Till slut hade man ju ont i magen när man gick hit, och undrade vad som skulle hända i dag. Samtidigt mötte man dom vuxnas... dom visste ju inte heller hur dom skulle hjälpa oss. Många undrade också vad vi höll på med på gården egentligen. Dom ville absolut inte låta sina ungdomar gå på den här gården där det bara förekom droger och oroligheter. Då kände man att nu är det slut, nu kan vi inte hjälpa det här gänget. Vi klarar inte av dom. Det var då vi stängde. (Videointervju, kvinna 42 år, fritidsledare)

Problemen i mitten av 70-talet som kulminerade på detta sätt blev i och med detta en nationell nyhet i både press och TV. Situationen upplevdes av de flesta i Hammarkullen som både kaotisk och okontrollerbar. En väl ihågkommen tidningsartikel sade vid samma tid med tjock rubrik att "Här regerar våldet" (GT 30/9-1976). Kraven på att kommunen skulle ingripa för att bryta en allvarlig utveckling blev därför starka vid denna tidpunkt.

Som en följd av den ohållbara situationen och den uppmärksamhet som riktades mot stadsdelen bildades "Hammarkullegruppen". Denna grupp var en sammanslutning av redan aktiva och politiskt engagerade invånare i Hammarkullen. För att få större gehör för sina krav på en förbättrad stadsdel ville man konstituera sig som en partipolitiskt obunden grupp. Ungdoms- oroligheterna var det som utlöste bildandet, men i efterhand ställde man även krav för stadsdelens vuxna invånare. På kravlistan till de styrande socialdemokratiska politikerna (som nyligen återfått majoritetsställning i fullmäktige) hade man en fritidsanläggning för alla åldrar, en cafeteria och pub där man kunde "träffas och umgås på ett människovärdigt sätt", utbyggd kommersiell service, samt bibliotek och biograf. I Hammarkullen blev gensvaret på gruppens bildande så pass bra att en fast kärna kunde arbeta kontinuerligt med opinionsbildning i stadsdelen. Det allmänpolitiska engagemang som rymdes inom sammanslutningen kom senare fram genom krav på fasta arbeten åt ungdomar, mer resurser till förörternas och stopp för ett planerat operabygge i centrum. Ett flygblad som delades ut i samband med oroligheterna bland ungdomarna hösten 1976 blev upprinnelsen till bildandet av gruppen. Under rubriken "Till dig som är orolig för ungdomen i Hammarkullen" stod bl.a. följande:

Hammarkullen och läget för ungdomen har kommit i blickpunkten igen. Senast genom skandalreportage i kvällspressen. "Våldet regerar i Hammarkullen" har vi fått veta, samtidigt som det uppges att vi som bor här kräver fler poliser för att "rensa upp". Vi som ger ut det här flygbladet, KFML(r) i Hammarkullen och vårt ungdomsförbund SKU(ml), tror inte det är så enkelt. Och vi tror att det finns en stor mängd människor — föräldrar, ungdomar, fritidsledare, föreningsfolk och enskilda — som håller med om det. Det är dags att alla som känner att något måste göras samlas för att förbereda en bred, partipolitisk obunden aktion, förslagsvis ett stort opinionsmöte, för att trycka på politikerna i kommunen. Vi har tagit oss friheten att gå ut med det här initiativet, för det är faktiskt ingen annan som gjort det och det behövs. (KFML(r)/SKU(ml), 1976)

Eftersom Hammarkullegruppen var av starkt politiskt opinionsbildande karaktär polariserades deras arbete snabbt gentemot Göteborgs styrande socialdemokrater. Ett "flygbladskrig" bröt sedermera ut mellan den lokala socialdemokratiska partiorganisationen och den nybildade gruppen. Den stigande politiseringen av Hammarkullens förnyelse låste positionerna mellan Hammarkullegruppen och stadens styrande. I de lokala flygblad som gruppen distribuerade i Hammarkullen framställdes styrande kommunalmän som ointresserade av invånarnas krav. Samtidigt blev Hammarkullegruppen utpekade som till vissa delar bestående av revolutionär vänster och avgrundsvänster. Som en reaktion på gruppens arbete svarade den lokala Socialdemokratiska/SSU gruppen i Agnesberg-Hammarkullen med egna flygblad. Huvudrubriken till dessa var "Detta vill vi förbättra i Hammarkullen". I det första bladet stod följande passage:

Man har gått runt i vår stadsdel och samlat för en s.k. opolitisk aktion för att förbättra boendemiljön i Hammarkullen. — Opolitisk??? I denna grupp är den s.k. revolutionära vänstern mycket välrepresenterad. Även vi ställer oss bakom flera av dessa krav och har redan tidigare tagit upp flera av dem. Under det borgerliga samregerandet i Göteborg har däremot våra möjligheter att få kraven genomförda varit små. Kraven må vara aldrig så berättigade. Det är inte bland avgrundsvänstern Du kan förändra vårt samhälle, utan i stadsdelsarbetet för en demokratisk socialism. (Socialdemokraterna/SSU-Agnesberg/Hammarkullen, 1976)

Starka ideologiska uppfattningar kom alltså fram när framtiden i Hammarkullen skulle ges en riktning mot något bättre. Trots att Hammarkullegruppen samlade in runt 2.000 namnunderskrifter bland invånare som stod bakom deras krav, blev resultatet ganska magert. Visserligen lyckades man till slut att få ut några politiker till Hammarkullen, men det enda riktigt konkreta som hände var att ett café startades i ett servicehus. Caféet blev en kortlivad företeelse, men tillkomsten av gruppen röjde att stadsdelen hade brister och behov som behövde tillgodoses. Att man sedan "bara" lyckades öka uppmärksamheten över en besvärlig situation visar på de politiska svårigheter och blockeringar som fanns för att tillföra resurser.

8.5 Omvandling av den fysiska miljön

Den yttre boendemiljön blev åren 1980–83 en huvudfråga i Hammarkullen. Då hade stadsdelen funnits i drygt 10 år och i vissa fastigheter på Bredfjällsgatan hade ett förfall börjat breda ut sig. Historien kring det som 1981 blev "Göta Finans-härvan" var en stor skandal. Det hade nämligen uppdragats att ett antal fastigheter i finansbolagets ägo på Bredfjällsgatan hade köpts in billigt enbart för att kunna uppvärderas och belånas till höga belopp. Skötseln av fastigheterna blev därefter eftersatt under ett antal år ända tills bedrägeriet avslöjades. Början av 80-talet representerade därmed en tidpunkt då det behövdes göras något åt den yttre miljös utseende. Behovet av miljöförnyelse var stort både hos det allmännyttiga Bostadsbolaget och de privata förvaltarna. Bland annat tog Förvaltnings AB Formator över en del av de privatägda fastigheter som tidigare tillhört Göta Finans. Som ny ägare startade man genomgående renoveringar av de fastigheter som missköts.

8.3: När det gäller den yttre miljön på Bredfjällsgatan (på bilden: södra delen) har mycket gjorts för att bryta upp de långa och raka perspektiven. Foto: Förf. juli 1992.

Processen att göra Hammarkullen till en stadsdel som inte skulle kunna förknippas med något förfall var inte helt smärtfri. På Bredfjällsgatan ansåg sig den nya ägaren inte enbart vara tvungen att göra kraftiga förändringar

8.4: Bredfjällsgatan, norra delen. För att få variation på fasaderna har det byggts snedställda tegeltak, nya entréer och utskjutande balkonger. Foto: Förf. juli 1992.

på den yttre gårdsmiljön och fastigheter. Besvärliga hyresgäster vräktes i samband med förnyelsen för att ge plats åt mer skötsamt folk, vilket skulle bidra till att ge kvarteret en ny profil.

Även det stora antalet föreningar har påverkat Hammarkullens fysiska miljö. Föreningsverksamheterna har i ett flertal fall utformat nya funktioner i den befintliga stadsdelmiljön, och i vissa fall till och med förändrat den. Exempel på detta är möteslokalerna i flerfamiljshusen och föreningsstugorna på gårdarna som tillhandahållits av allmännyttan, dubbelutnyttjandet av offentliga lokaler (daghem, skola, fritidsgård etc.), samt det nybyggda Folkets Hus (1986) och Musikens Hus (1990). Närvaron av samtliga föreningslokaler mäter sig mycket väl med den kommersiella servicens andel av offentliga lokaler i Hammarkullen och Angeredsområdet.

8.6 Strävan efter traditionsbildning

Arbetet i Hammarkullen har under de senaste tjugo åren inte enbart varit inriktat på att finna lösningar på dagsaktuella problem. Alla ansträngningar har med andra ord inte enbart varit avsedda att komma tillrätta med en okänd framtid. Trots att Hammarkullen representerar en ny tids förändrade

levnadsförhållanden har det funnits behov av att inte låta området bli en stadsdel utan perspektiv bakåt. I Hammarkullen märks också tendenser som går mot den starka centreringsen vid det dagsaktuella och framtiden. Det djupa samtids- och framtidsengagemanget har skapat behov att på något sätt komma i takt med tiden. Medvetet, eller omedvetet, har man parallellt med uppbyggandet av ett inre stadsdelsliv kommit att uppmärksamma vissa årligt återkommande verksamheters karaktär som tradition. Att utnämna dessa till tradition får sin alldeles speciella betydelse eftersom de samtidigt har kopplingar till karaktäristiska drag i stadsdelen.

8.5: I jämförelse med det tidiga 1970-talet har den offentliga och kommersiella servicen blivit betydligt bättre i Hammarkullen, trots tillkomsten av Angered-centrum 1978. Foto: Förf. juli 1992.

Årligt återkommande arrangemang (som lockar folk och är "lyckade") har varit något eftersträvarvärt bland de aktiva i Hammarkullen. När ett "tillräckligt" antal kontinuerligt genomförda aktiviteter gjorts, har man ansett sig kunna kalla det för tradition. Karnevalen är det tydligaste exemplet. I HAM-SAM:s verksamhetsberättelse för 1985 går det att läsa följande:

Årets stora händelse som nu är tradition i Hammarkullen är karnevalen vilken anordnades den 2 juni. Som vanligt var det mycket folk i rörelse och både barn och vuxna deltog i karnevalståget. Glädjande är att intresset att delta i karnevalståget blir större för varje år. (HAM-SAM, verksamhets-

berättelse, 1985) Vårkarnevalen (maj/juni) är den mest välbesökta lokala attraktionen under ett hammarkulleår. Vid detta tillfälle är det först och främst invandrarna i stadsdelen som visar upp den kulturella mångfald som funnits sedan många år. Ett annat årligt återkommande inslag är midsommarfirandet, som i detta sammanhang representerar något typiskt svenskt. På Hammarkulledagen (september) är det föreningarna i området som visar sina verksamheter för invånarna, samtidigt som det pågår kringarrangemang. För ungdomar finns drogfri Lucia där man har uppträdanden av lokala rockband och disco. Detta är bara ett axplock av sådant som återkommer på fasta tider året runt. Initiativtagarna till dessa aktiviteter fanns ursprungligen i de flesta fall inom Fritid, skola och sociala myndigheter, men det framhålls bland dessa personalgrupper att dagens initiativ allt mer finns hos aktiva invånare.

I alla dessa försök till "traditionsskapande" har man inte tagit efter några äldre traditionsmönster som bokstavligen följts. Det rör sig snarare om reaktioner på vardagliga problem i stadsdelen. På detta sätt har man helt enkelt kunnat kanalisera de nya och ibland problematiska sociala mönster som fanns och fortfarande finns i Hammarkullen. Vårkarnevalen kan därför ses som ett försök till skapandet av en lokal tradition som svarar mot stadsdelens mångkulturella karaktär. Som balans till detta nya kulturella inslag kan man exempelvis se midsommarfirandet. Kanske ryms det inom denna ganska noggranna balansering en osäkerhet inför alla de nya livssituationer som uppkommit i samhällsutvecklingens spår. Så här i efterhand går det i alla fall att se hur man parallellt med bejakandet av det nya och okända även använt sig av äldre typer av högtider. På så sätt har man kunnat pröva att, under ordnade former, visa upp invånarnas skilda bakgrunder och hemhörigheter i det gemensamma bostadsområdet.

Kapitel 9

Arkitekterna, fastighetsdirektören och politikern

9.1 Tillbakablickar 1990

I intervjuerna med politiker, arkitekter och fastighetsförvaltare medges i efterhand att resultatet i Angered och Hammarkullen inte blev så bra som man hade planerat. Även inom denna elitgrupp har man accepterat tanken att utvecklingen gick en felaktig väg. Några direkta uttalanden om att man varit med om att genomföra ett föredömligt utbyggnadsprojekt finns inte. Samtliga av dem som blivit intervjuade hänvisar till hur styrda man var av uppställda ramar och hur faktorer utanför den egna kontrollen grep in och påverkade slutresultaten i negativ riktning. Dock säger de sig ändå vara ganska nöjda, trots snäva ramar och hård styrning. Stig H Lundgren, arkitekt, Bredfjällsgatan:

Det kändes väldigt hopplöst, måste jag säga, att rita dom här kåkarna. Man tog bort, plockade bort det ena efter det andra. Vi började från början med mycket mer utvecklade fasadelement. Man kan ju göra fina betongelement också. Det har senare tider visat prov på. Det kunde man göra då också, men det är som allt annat en kostnadsfråga. Vi fick inte respons för våra idéer att man skulle ha en mer skulptural och varierad yta.

Det var ju storskaligheten som var annorlunda. Det var så mycket på en gång, och likadant, upprepningar. Allt det där var nåt nytt för oss. Det var ju kollosalt alltså. Det var ju nåt vi inte hade erfarenhet av heller. Vi saknade ju det.

När funktionalismen omsattes i industriell storindustri, så att säga, då förlorade vi greppet om vad vi sysslade med egentligen. Hela den här storskaligheten, i tillverkning och omfattning, var något som krossade dom fina tankar som låg till grund för funktionalism och ambitioner från arkitekternas sida. Men vi ska inte svära oss fria från ansvar, för vi hade... vi ville ju göra... vi hade ett helt annat formideal då va. Ett teoretiskt ideal på nåt sätt i våra hus. Vi var väldigt teoretiska egentligen, som jag ser det. Nu vågar

man göra helt andra saker. Man har fått en reaktion mot det här över hela världen. (Stig H Lundgren, 59 år, arkitekt)

Bruno Alm, arkitekt på Hammarkulletorget berättar om de punkter i stadsplanen som arkitekten fick rätta sig efter:

Gatorna var givna och höjdsättningen, centrum var givet, hållplatsen var given, och bebyggelseområdet. Sen kunde man naturligtvis sprida ut, men 6-8 våningar var givet. Det skulle vara det. Det var definierat. Där skulle vara trevåningshus, där skola, där radhus, ett annat område skulle också vara 6-8 våningar, och där skulle det vara nio våningar.

Dessa fick vi ju förelagda oss. Vi kunde inte påverka dom, och det berodde på förväntningarna att Göteborg skulle bli dubbelt så stort, och att det skulle vara en stadsmässighet vid spårvagnsstationerna. Det var den stadsplaneideologi som låg före. Den fick vi utgå ifrån, den kunde vi inte påverka som projekterande arkitekt, och det måste man respektera. (Bruno Alm, 66 år, arkitekt)

Stig Hansson, arkitekt på Sandeslätt berättar om den omognad som fanns inom hans yrkeskår på 1960-talet. Trots att Stig lyckades få till stånd en hel del förändringar av den ursprungliga planen för Sandeslätt (ett av de populäraste områdena idag i Hammarkullen) säger han följande:

Jag tror inte man... jag tror allting gick för fort efter kriget. Det byggdes för mycket. Det var ingen som kunde det här ju. Jag talar för min yrkeskår. Det var ingen som... såna stora uppgifter var ju inte vi mogna för. Förr i tiden tror jag städer växte fram undan för undan på nåt sätt. (Videointervju, Stig Hansson, 72 år, arkitekt)

Lennart Sävestrand, tidigare direktör för Bostadsbolaget uttalar sig med "facit" i hand:

Den hårda exploateringen, det var speciellt, och det var vi väl inte så intresserade av att bygga. Annars var det så, som jag sagt tidigare, att det låg i tiden och det var en nödvändighet med hänsyn till bristen på bostäder.

Med facit i hand skulle jag nog önskat att vi kunnat välja ett ljusare yt-material, som den italienska marmorn i Rannebergen. Likaså att man hade byggt gallerier, eller gjort variationer i fasaderna. Även dessa väldigt rena fasader, som var ett arkitektoniskt uttrycksmedel, även dessa fasader skulle definitivt tjäna på att få avbrott på ett annat sätt. Det blev lite för rent, och bara fönster. (Videointervju, Lennart Sävestrand, 67 år, f.d. direktör på Bostadsbolaget)

Kommunpolitikern och f.d. byggnadsnämndsledamoten Erling Sundvall (s) blickar tillbaka och återger en ögonblicksskildring:

Man ville snabbt och rationellt få fram bostäder. Att exploatera hårt var ett sätt. Men det blev väl för hårt på vissa ställen. Jag kan väl säga att när jag satt i byggnadsnämnden på 60-talet och såg på ritningar, så åkte vi ut till Gårdsten för att på plats se där man hade börjat spränga, nivåspränga bergstoppar och lägga sprängmassa i dalarna. Det var en chockupplevelse för många av oss i byggnadsnämnden.

Politikerna hade en enorm press på sig att ordna bostäder, hyggliga bostäder. Bra bostäder i relation till dom som fanns i de saneringsmogna

områdena. Det var det ena. Det andra var att man ville försöka få fram bostäder så billigt som möjligt. Det var politikernas uppgift. Sen hade teknikerna uppgiften att bygga så snabbt som möjligt. Så där sammanföll väl politikernas och teknikernas önskemål. Snabbt och billigt. Det blev väl för teknokratiskt i vissa lägen. (Videointervju, Erling Sundvall, 64 år, (s)-politiker)

Kapitel 10

Avslutning

10.1 Hammarkullen och det föränderliga Sverige

Hammarkullen speglar Sveriges utveckling sedan andra världskrigets slut. För det första sammanfaller byggandet av området med politiska ambitioner att skapa ett välfärdsamhälle. För det andra är Hammarkullen ett resultat av den strukturomvandling som ledde fram till ett högindustriellt och storskaligt samhälle. För det tredje har stadsdelens många invånare av utländskt ursprung tydligt visat att Sverige blivit ett kulturellt heterogent land.

För politikerna i beslutsfattande position var den expansiva situationen på 1960-talet ett tillfälle som måste utnyttjas. Eftersom tiden kännetecknades av snabb utveckling ville man från politiskt håll till varje pris undvika att hamna på efterkälken. Fast staden Göteborgs ekonomi var ifrågasatt skulle byggintentionerna fullföljas i Angered.

Den "tidsanda" som etablerades påverkades av att mycket förändrades i Göteborg. Invånartalet steg brant, industrierna expanderade, nya trafikleder kom till, innerstaden sanerades och nybyggda stadsdelar dök upp i yterområdena. Detta var den verklighet man levde i och hade att ta ställning till. En hel del av den tidens massmediabevakning förde dessutom vidare en positiv och fantasieggande bild av de förändringar som skedde, eller skulle ske. Ett bejakande av den snabba utvecklingen fanns närvarande på flera plan i samhället.

Nya stadsmiljöer väckte dock funderingar kring hur boendet skulle komma att gestalta sig i framtiden. Denna framtidsaspekt blev tidigt en central utgångspunkt för bedömningen av 1960- och 1970-talens förortsområden. När exploateringen i Angered presenterades som ett utpräglat framtidsprojekt för Göteborgs stad blev dessa frågor extra starkt betonade. Projekteringen och byggandet av Hammarkullen sammanföll med det statliga miljonprogrammet, som innebar att en miljon nya bostäder skulle byggas i Sverige mellan åren 1965–1975. Programmet hade långtgående bostadssociala ambitioner. Ojämlikheter och skillnader i och kring boendet skulle byggas bort under en tioårsperiod. Denna nationella nybygg-

nadsstråvan passade väl samman med Göteborgs önskan om att lägga grunden för en ny framtidsstad. I sin praktiska utformning tog genomförandet av miljonprogrammet och byggandet i Göteborgs ytterområden dock mer hänsyn till ekonomiska och tekniska krav än sociala behov. Strukturomvandlingens storskalighet och industriteknik var istället det som satte prägeln på denna typ av bostadsområden.

Byggandet av en miljon bostäder innebar att resultatet skulle få betydelse för boendet långt in i framtiden. När resultatet hamnade fjärran från de utlovade idealen blev det rationella bostadsbyggandet ett varnande exempel på följderna av att storskaliga produktionsmetoder fick utforma människors närmaste livsmiljö. Ifrågasättandet av den väg utvecklingen slagit in på växte sig allt starkare.

Inte bara framtiden blev osäker. I Göteborg hade stora delar av det som en gång varit försvunnit genom saneringar av äldre innerstadskvarter. Gammal och välkänd bebyggelse hade bokstavligen slagits sönder och ersatts av något nytt och okänt. Utflyttning från mindre samhällen, landsbygd och invandring förstärkte uppfattningen att livet i staden höll på att förändras och få nya sociala förutsättningar.

I Angered och Hammarkullen kom det att fattas viktiga dynamiska inslag (arbetsplatser, kommersiell och kommunal service) som ett modernt samhälle på 60-talet ansågs behöva. Denna uteblivna dynamik hade redan på 50-talet skapat benämningen "sovstad" för nybyggda förortsområden. I samband med miljonprogrammet förstärktes denna tendens ytterligare. Sovstadsproblematiken fick också en djupare dimension genom 60-talets genomgripande strukturomvandling.

Inte nog med att förorterna tycktes sakna utvecklingspotential, dess invånare hade fått sina sociala rötter uppryckta. Förortsbon blev därmed även ansedd som "rotlös" och "historielös". De sociala konsekvenserna av omvandlingen kom tämligen omgående i form av alarmerande rapporter. Under 70-talet kom uppfattningen om Hammarkullen som problemområde att befästas. Uppblossande drogmissbruk, kriminalitet och oroväckande många socialbidragstagare togs som intäkt för samhällsomvandlingens destruktiva följder. Trots att stadsdelen var alldeles nybyggd tycktes Hammarkullen vara en bostadsmiljö utan framtid.

Sovstäder och människor utan historia och framtid antyder en utebliven utveckling. I efterkrigstidens samhälle som kännetecknades av snabba förändringar och ökad välfärd var en stillastående situation något ovanligt och anmärkningsvärt. Strukturomvandlingen hade förändrat mycket av det tidigare svenska samhället. Men i denna process blev nödvändiga och grundläggande behov i och kring boendet inte tillgodosedda genom miljonprogrammet. Tiden verkade stå stilla i förorten, och om det överhuvudtaget skedde någon utveckling så ansågs den oftast gå bakåt. En "modern slum" sågs manifesterad i ett fortsatt ojämnt och segregerat boende i sterila och orörliga "betonghettan".

10.2 Den mytiska förortsmiljön

Tomma lägenheter och sociala problem bekräftade att något inte stod rätt till i det nybyggda Hammarkullen. Utöver detta var den fysiska och sociala miljön nya inslag i den göteborgska stadsbilden. Detta skapade behov av att karaktärisera området för att göra det begripligt och hanterbart. Hammarkullen hamnade därmed mitt i en offentlig och nationell "strid" där förorternas karaktär som bostadsområden skulle bestämmas. Det är i detta sammanhang som det blir möjligt att förklara det enorma intresse som Hammarkullen väckte. Den ofta refererade "svartmålningen" av stadsdelen kan mot denna bakgrund härledas ur ett behov av tydliga generaliseringar. En mångfacetterad verklighet blev helt enkelt mer gripbar om den kunde framställas som svart eller vit. Uppslutningen och beredskapen att göra detta var stor.

Inte bara socialt engagerade på lokalplanet ville ge området karaktär, även massmedia, samhällsforskare, debattörer samt företrädare för stat och kommun drogs med. De problem som fanns i Hammarkullen utmanade i stort sett alla ideal och visioner kring boendet i ett gott och demokratiskt samhälle. Framtiden såg mörk ut och kritiken var bred och kompakt. Alla kunde se Hammarkullen som ett misslyckande. Området blev till en symbol för det högindustriella samhällets allra värsta avarter.

"Striden" om vad Hammarkullen var för något slags område, och vad det skulle få för konsekvenser för framtiden hade inslag av myt, ideologi och politik. Den breda uppslutning som kritiken av Hammarkullen fick berodde på att områdets brister utmanade värderingar av mycket grundläggande slag. Under 1960-talet ansågs värden som alla människors jämlikhet, värnandet om svaga och utsatta, och allas rätt till ett gott och fullödigt liv som allt mer självklara. Detta var till stor del värderingar som gick bortom den tidens partipolitiska vänster-högerskala. Då dessa värderingar som kom till uttryck var yttersta svar på frågor om människans plats i samhället och syftet med hennes liv, fick förortsdiskussionen även mytologiska drag.

Det mytologiska inslaget kunde tolkas ideologiskt. I ett renodlat ytterlighetsexempel kunde det handla om samhällets planering som ideligen saboterades av en kapitalistisk ekonomi samt en opålitlig socialdemokrati, bortom demokratisk påverkan av befolkningsmajoriteten. (Ex. Flemström C, Ronnby A, 1972) En annan tolkning kunde bygga på en motsatt ideologi som pekade på det felakiga i konstruerandet av storskaliga kollektiva lösningar, genom centralt dirigerade politiska och administrativa påbud. (Ex. Bengtzon O, Delden J, Lundgren J, 1970) Det som förenade den kompakta kritiken var att Hammarkullen, och andra förortsområden, med lätthet kunde ses som konkreta exempel på hur den lilla människan kom i kläm i ett stort och komplicerat system, som hon inte kunde påverka. (Ex. Gordon H, Molin P, 1972) I ett demokratiskt välfärdssamhälle blev denna utveckling något förkastligt.

10.3 Projektkultur i nybyggarstadsdelen

Samtidigt som negativa beskrivningar dominerat debatten om Hammarkullen har det funnits personer som engagerat sig för att medvetet motverka "sovstadssyndromet", och aktivt kompensera bristerna. Detta kommer tydligast till uttryck bland lokalt arbetande inom fritid, skola, socialvård och föreningsliv. Många av dessa reagerade också på de följder som strukturomvandlingen förde med sig. Politiskt stod man ofta till vänster och ville gärna se sin egen insats som motvikt till ett samhälle man ideologiskt var kritisk till.

I de videointervjuer som gjorts med personer som arbetat länge i Hammarkullen framkommer en motsatt syn på Hammarkullens första år under 1970-talet, än den inom dåtida debatt. Istället för att skildra Hammarkullen utifrån termer som "sovstad" etc., beskrivs området med ord som "nybyggarsamhälle" och "vilda västern". Den kollegiala arbetsinsats som man stod inför framställs som genomsyrad av en införstådd "pionjäranda". Att beskriva med sådant språkbruk innebär inget förnekande av den svåra situation som rådde under många år. Men det är ändå en poäng att ställa begreppet "sovstad" mot "nybyggarsamhälle". Det syns då att den senare rymmer en annan typ av tilltro på förändring och utveckling än den förra. I sin extremaste form förordade en del "sovstads-kritiker" sprängning av de stora flerfamiljshusen som slutlig lösning på problemen. Men för "pionjärerna" inom offentlig sektor, kyrka och föreningsliv hade en utveckling mot en bättre framtid redan börjat i och med startandet av den egna verksamheten.

Det praktiska arbetet för ett lokalt stadsdelsliv riktades främst mot barn och ungdomar. Detta var angeläget eftersom de ansågs bli mest formade av boendet i Hammarkullen. Dessutom förknippades det oroliga Hammarkullen oftast med det som hände bland ungdomsgång på torget, spårvagnshållplatsen, parklek och trappuppgångar. De var också lättast att nå, eftersom de under sina uppväxtår passerade igenom många av den offentliga sektorns institutioner. När daghem, skola, fritidsgård och socialvård fick igång en fungerande och integrerad verksamhet uppmärksammade personalen problem som sniffning, skolk, mellanölsdrickande, koncentrationssvårigheter, låg skolmotivation etc. Detta sattes i samband med statistik över den höga andelen socialbidragstagare, låga medelinkomster, många ensamstående mödrar, det höga antalet barn och ungdomar och många invandrare. Sammantaget var det detta som gav bilden av en stadsdel med resurssvaga invånare. Ambitionerna gick ut på att skapa samma villkor för ungdomen i Hammarkullen som i andra s.k. bättre stadsdelar. Arbetet hade under många år prägel av brandkårsuttryckningar där så många ungdomar som möjligt skulle räddas. Ordnade fritidssysselsättningar skulle fungera som försäkring mot framtida problem för dem som vuxit upp i en svår social boendemiljö.

Den utveckling som skett i Hammarkullen fram till i dag har haft den s.k. "hammarkulleandan" som gemensam utgångspunkt. Denna "anda" tog sig också organisatorisk form i samarbetsorganet HAM-SAM som bildades i

början av 70-talet. Det faktum att stadsdelen var en dittills oprövad miljö att arbeta i var en av förutsättningarna för uppkomsten av det samarbetsklimat som tidigt skapades. Andra förutsättningar var den offentliga sektorns tillväxt, vilket betydde att nya samhällsgrupper i ökande omfattning utbildade sig till yrken på denna arbetsmarknad. Det uppsving som vid samma tid skedde för olika typer av politiska vänsterideologier gav dessa verksamheter samhällskritisk udd. Radikala försök till genomgripande förändringar av boendemiljön kunde göras med den växande offentliga sektorn som bas. Frisko-projektet är ett bra exempel på hur Hammarkullen sågs som ett arbetsfält där det fanns utrymme för nya och experimentella arbetsformer. Som professionellt arbetande inom offentlig sektor, kyrka, eller ideellt verksam inom föreningsliv tog man med stort socialt engagemang sig an situationen i Hammarkullen. Genom åren har detta, jämte Frisko-satsningen, lett till skapandet av en lång rad officiella projekt som skulle ligga till grund för ett mångsidigare stadsdelsliv.

Under sin 20-åriga existens har Hammarkullen varit föremål för många mer eller mindre realistiska områdesprojekt. Stadsdelens dåliga anseende har som en ödets ironi varit en tillgång för uppbyggandet av dessa projektverksamheter. En önskad effekt av detta är att det dåliga anseendet blivit ytterligare bekräftat, trots att utrymme till förbättrade förhållanden skapats. Ett landsomfattande projekt som startades bl.a. i Hammarkullen vid början av 1980-talet var "Kultur i boendemiljö". En undersökning och utvärdering av detta projekt har skrivits av etnologen Lena Gerholm under titeln "Kulturprojekt eller projektkultur" (Gerholm 1986). Motiveringen till att genomföra projektet i en storstadsmiljö fanns — liksom för Frisko — i den etablerade uppfattningen om Hammarkullen som ett problemområde. I bägge fallen har man helt enkelt tagit fasta på beskrivningarna som gjort gällande att invånarna i Hammarkullen varit resurssvaga och i behov av speciellt stöd. Vid en tillbakablick synes detta vara en reaktion på förortsbyggandets förbiseende av mänskliga behov. Mycket av kritiken har mestadels gått ut på att Hammarkullen och andra liknande områden varit omänskliga livsmiljöer. Det är viktigt att se Frisko och Kultur i boendemiljö ur detta perspektiv för att till fullo förstå deras tillkomst.

Sättet att låta projektarbeten utgå från likartade beskrivningar om lokala förhållanden kallar Lena Gerholm med ett begrepp hämtat från Alfred Schutz för "receptkunskap". I Hammarkullen har detta varit ett effektivt sätt att tillföra resurser till de egna verksamheterna. Genom ett samfällt agerande bland lokala institutioner, har de yrkesverksamma där kunnat utnyttja den allmänt utbredda synen på Hammarkullen som ett bostadsområde i behov av ständigt tillflöde av resurser. På så sätt har den negativa bilden fungerat som ett bidragsfrämjande kapital.

Detta sätt att skaffa ekonomiska resurser har Gerholm två förklaringar till. Den första ges med hänvisning till lokala projektledares och centrala arbetsgruppers strävan att på skilda nivåer legitimera olika lösningar på omedelbara problem. Den andra förklaringen går ut på att yrkesmässiga målsättningar inlemmas i en "livsplan", där exempelvis möjligheter till vi-

dare avancemang spelar en viktig roll för motivationen. Generellt sett stämmer säkert dessa förklaringar. Men de är samtidigt förenklingar av de handlingar och ambitioner som funnits i Hammarkullen. Frisko och Kultur i boendemiljö bör också ses som exempel på en lång process där lokalt yrkesverksamma grupper medvetet ansträngt sig för att vända en negativ social trend. Hade inte ideologiskt motiverade personer initierat och sökt extra anslag för återkommande stadsdelsprojekt, skulle Hammarkullens karaktär som ett område utan framtid säkerligen förstärkts. De arbetsinsatser som gjorts har avsatt resultat, vilka åtminstone kan ses som potentiella förutsättningar för ett lokalt stadsdelsliv utanför familj och hem. Inom fritids- och föreningslivet har det tillkommit föreningslokaler insprängda i flerfamiljshusen, föreningsstugor i utkanten av stadsdelen samt ute på gårdarna, ett Folkets hus och ett Musikens hus. Utöver detta har tillgången på lokaler samordnats så att daghem, skolor, kyrkor och fritidsgård kunnat utnyttjats när ordinarie dagverksamheter upphört. Den typ av projekt som Frisko och Kultur i boendemiljö representerar bör i ett längre tidsperspektiv ses som länkar i en kedja, som betytt ett organiserat och systematiskt "utnyttjande" av resurser som välfärdssverige kunnat erbjuda. (not 13)

I dag finns det ett på ytan mycket lugnare Hammarkullen. Den katastrofsituation som kännetecknade 1970-talet är passerad. Men trots alla satsningar är det många som inte nås av de verksamheter som erbjuds. Undersökningen Kultur i boendemiljö pekar ut denna svårighet. Att det fortfarande finns problem att genomföra "förändringar av den sociala miljön" har visat sig genom konflikter mellan svensk/finländsk och latinamerikansk ungdom. Likaså har ungdomsgång med breda brottsregister avslöjats trots alla stora offentliga och ideella satsningar.

10.4 Utvecklingstrender inför 90-talet

Den officiella bilden av Hammarkullen som enbart en "sovstad" har under 1980-talets senare del luckrats upp. Trots att utredningen "Livsvillkor i storstadsregioner" (SOU 1989:67) fortfarande rubricerar Hammarkullen som ett av Göteborgs mest socialt hårdbelastade och minst attraktiva bostadsområden så finns det positiva värden i stadsdelen. I dag finns det dynamiska inslag och värden som till vissa delar sätter Hammarkullen i centrum av pågående utvecklingstrender. Inför stadsdelens 20-årsjubileum kunde man i Göteborgs-Posten läsa en längre artikelserie om området, och en av rubrikerna sade att Hammarkullen nu var en "Stadsdel med framtidshopp" (G - P 29/11-1989). Ett uppmärksammat dynamiskt inslag är den nationella mångfald som placerar Hammarkullen, och andra invandrantäta stadsdelar, mitt i ett mångkulturellt blandsverige (G-P 28/11-1989). Detta är dock en kontroversiell utveckling eftersom ökad invandring upplevs som negativ av vissa människor och grupper. I Hammarkullen har man ändå lyckats göra detta till ett positivt värde, åtminstone i samband med den årligt återkommande karnevalen. En ytterligare omständighet som sätter Ham-

markullen i frontlinjen vad gäller utvecklingstrender under sent 80-tal, är den växande miljömedvetenheten. Ren luft, oförstörd natur etc. har i den offentliga debatten blivit ett i det närmaste odiskutabelt positivt värde. För intervjupersonerna i undersökningen har den jämförelsevis rena miljön i Angered spelat en stor roll för uppvärderandet av bostadsorten. Att bo i Hammarkullen har ur denna aspekt blivit till en, i Göteborg, närmast unik fördel. Denna nya betydelse av begreppet avspeglades också i intervjusituationen. "Miljö" förknippas inte med höga hus och betong. Vid frågor som gällt "miljön" i Hammarkullen, har man genomgående kopplat samman det med ren luft, lite buller, närheten till naturen etc. Knappt någon av de intervjuade refererade direkt till områdets fysiska utseende. Protesterna mot industrietableringen av Brukens Hårdverkstäder, vintern 1989 (skulle med sina luftförorenande utsläpp ligga alldeles för nära ett bostadsområde), får ses som en bekräftelse på det. Dessa miljöprotester måste i sammanhanget också kopplas till den diskussion om den dåliga luften i Göteborg som fördes under samma tidsperiod. Under 20 år har det i Hammarkullen även skett en tillväxt av träd och buskar, samtidigt som det anlagts allt fler grönytor. Mycket av 70-talets kala ytor och långa raka perspektiv har därför brutits upp av uppvuxen och nyplanterad växtlighet. Detta har spelat stor roll i bedömningen av Hammarkullen på miljöskalan.

10.5 Värderingsmönster i samhällsomvandlingen

Trots att Hammarkullen förändras hänger emellertid det dåliga anseendet från 1970-talet fortfarande kvar. Som invånare har man bland utomstående fortfarande en negativ identitet på grund av hemadressen. Denna identitet innebär ofta att man tvingas både försvara och förklara varför man bor i Hammarkullen. För den nuvarande vuxengenerationen är detta inte längre samma problem som vid inflyttningen då förortsdebatten rasade som värst. I intervjuerna framgår det att de flesta i dessa invånares bekantskapskretsar har slutat att ifrågasätta deras boende. En del har till och med uttryckt önskemål om att kanske flytta till Hammarkullen. Som vuxen behöver man inte längre skämmas, eller försöka dölja hemadressen. Däremot tycks stadsdelsanseendet vara orubbat dåligt bland personer som inte har någon koppling till området. Vid sådana möten kommer de negativa omdömena åter. För ungdomar som träffar kompisar och jämnåriga från andra delar av Göteborg tycks negativa uppfattningar om Hammarkullen vara regel snarare än undantag. Några av de intervjuade ungdomarna har också stött på bekymmer hos arbetsgivare på grund av att de varit bosatta i Hammarkullen.

Det dåliga anseendet lever även kvar i andra former än enbart fördomsfulla attityder hos utomstående. Bland de bofasta invånare som intervjuats går temat oordning, bråk och drogmissbruk som en röd tråd genom berättelserna om den egna stadsdelen. Områdets oroliga historia och uppmärksamheten som den fört med sig är ständigt närvarande i dessa

personers tillbakablickar. Att man nu kan tala öppet och avspänt om det, beror till största del på att dessa händelser och situationer anses höra till det förgångna.

Ett svar på frågan varför temat om oordning fått sådant utrymme i berättelserna om livet i Hammarkullen kan sökas i en samhällshistorisk bakgrund och dokumenterade värderingsmönster hos en arbetarklassbefolkning. Förklaringen som bygger på värderingsmönster pekar på att den sociala oro som förknippats med stadsdelen ifrågasatt hammarkullebornas skötsamhet och pålitlighet. Dessa två egenskaper har av flera etnologer beskrivits som värden vilka anses vara av stor vikt för en arbetarbefolknings självkänsla (Brembeck H, 1988, Mörck M, 1991, Skarin-Frykman B, 1987). För ett lågstatusområde som Hammarkullen, med utpräglad arbetar- och lägre medelklassprofil, har detta haft stor betydelse för boendets inverkan på identiteten. (not 14) Intervjuerna visar också att upplevelser av stadsdelens negativa sidor hör samman med oordning. Att man som vuxen på 70-talet kunde få höra av bekanta att man inte var "riktigt klok" som bodde i Hammarkullen, eller som ung på 80-talet uppleva sig bli misstänkt som potentiell "gangster" i en arbetsgivares ögon, är exempel som sätter detta på sin spets. I de gjorda intervjuerna överskuggar detta tema helt de offentliga debattämnen om Hammarkullen som förekommit. Oro över samhällsutvecklingen, den fysiska miljön, gemenskap, boendeflytande, boendesegregation, kulturutbud, är diskussioner och frågeställningar som i det närmaste helt saknas i intervjuerna. Att just tillförlitligheten betonats kan bottna i ett behov av att få framställa sig själv som stabil invånare, för att markera att man inte tillhör den mångomtalade gruppen av "socialfall" och drogmissbrukare etc. Den andra förklaringen till varför denna aspekt fått så framskjutet plats i berättandet är den samhällshistoriska, och kan härledas ur 1960-talets flyttningsströmmar till storstadsregionerna. Den därmed tilltagande rörligheten på bostadsmarknaden, med minskad social kontroll och fortsatt boendesegregation som följd, har fäst uppmärksamheten på vikten av lugna och ordnade förhållanden i närmiljön. Att själv vara stabil och pålitlig blir därför en viktig bedömningsgrund för individens självkänsla och självpresentation. Samtidigt markeras att den asociala gruppen inte utgör stadsdelen i dess helhet. Därför är det av betydelse att kunna markera distans och icke-deltagande i sånt som gjort Hammarkullen ökänt.

En viktig aspekt av oordnings- och skötsamhetstemat är inställningen till den massmediala bevakningen av Hammarkullen. I samtliga intervjuer ventileras ett stort missnöje över den ensidiga svartmålning man anser att Hammarkullen utsatts för. Den som vill visa sig som en pålitlig och stabil person, blir upprörd över att massmedia försummat att omtala denna sida hos områdets invånare. Häri ryms övertygelsen om att man blivit utsatt för en orättvis behandling. Som hammarkullebo har man upplevt det som ytterst sällsynt med skildringar som visat att där även bor vanligt skötsamt folk. (Undantag från ensidigt negativa skildringar är Jens S Jensens fotoböcker om Hammarkullen — "Hammarkullen" 1974 och "Ljuva drömmar" 1982.) Uppfattningen om att ha blivit orättvist behandlad bekräftar man genom

egna erfarenheter, jämförelser med andra stadsdelar och bekantas berättelser från sina respektive bostadsområden. Oordnade förhållanden finns överallt, resonerar man, men det är bara händelser som utspelats i Hammarkullen som blivit uppmärksammade. En stor majoritet av de intervjuade anser också att det är minst lika oroligt, om inte värre, i andra stadsdelar.

10.6 Stanna kvar eller flytta?

Den fråga som slutligen infinner sig är varför man stannat kvar i ett bostadsområde som dragits med så mycket bekymmer och stått under hård yttre press genom dåligt anseende, ryktesspridning och kritisk massmediabevakning? Detta är svårt att ge ett uttömmande svar på, men intervjupersonernas egna argument ger en del upplysning om det. För det första så underkänner man den massmediala "svartmålningen" av området. Man ställer helt enkelt inte upp på att det varit så dåligt som den offentliga rapporteringen gett sken av. Som ytterligare motivering till varför man bott kvar framförs närhet till familjemedlemmar, släkt och nära bekanta. De offentliga och ideella insatser som gjorts för barn och ungdomar har också förankrat många hammarkullebor i stadsdelen. Gradvis har boendet blivit mer avspänt. Minskade risker för barnen har ökat tryggheten. Många av de bofasta har dessutom barn som kommit upp i åldrar då de flyttat hemifrån och bildat familj. Att på så sätt ha "klarat" sig själva och barnen genom en känslig period i Hammarkullen har säkerligen stärkt självkänslan och förankringen i stadsdelen.

Trots att det går att kategorisera Hammarkullen som ett lågstatusområde med en bestämbar klasstruktur, där intervjupersonerna även ger uttryck för vissa gemensamma värderingar, går det inte att beskriva stadsdelen som ett enhetligt område. Invånarnas skilda bakgrunder, nationaliteter och åldrar är faktorer som formar stadsdelslivet och erfarenheter av det egna området efter vitt skilda utgångspunkter. Detta skulle förenklat kunna beskrivas som att det finns tre dominerande sociala faktorer som skapar vardagslivet i Hammarkullen. Den första är baserad på ålder, den andra om man är uppvuxen i stadsdelen eller inte. Den tredje bygger på etnisk tillhörighet. Dessa mönster är de som starkast betonar olikheter mellan invånarna. Det bör framhållas att skillnader mellan personer bosatta i flerfamiljshus och villa/radhus inte påtalats i mer än ett fall bland de intervjuade. I en artikel som stödjer sig på ett forskningsprojekt om förorten Rosengård i Malmö, påpekar etnologen Per-Markku Ristilampi (NordNytt nr 41, 1991) att det inte heller där finns någon gemensam lokalkultur. Han talar istället om att människor lever åtskilda inom begränsade sociala nätverk. Samma tendens har kommit fram genom intervjuerna i Hammarkullen.

I Hammarkullen grundläggs barns och ungdomars åldersbaserade och utåtriktade umgänge i daghem, skola, fritidsgård, föreningar etc. Hos föräldragenerationen finns en motsatt tendens, som centerar umgänge och aktiviteter kring familj, släkt, nära bekanta och specialintressen inom föreningsliv och kursverksamhet (kallat "familism" av Daun Å, 1976).

Föräldragenerationen har betydligt färre kontaktytor ut mot ett offentligt stadsdelsliv. Enda påtagliga undantaget är alla de dagmammor som brukar träffas vid olika mötesplatser runt om i stadsdelen. Detta bör ändå ses som en del av det offentliga stadsdelsliv som så eftertryckligt organiserats för barn och ungdomar. Som vuxen är man också mer eller mindre tvungen att gå in i, eller starta, någon form av organiserad verksamhet för att aktivera sig utanför hemmets sfär. För några invandrargrupper fyller etniskt baserade föreningar ofta funktionen som träffpunkt för gruppens vuxna befolkning. Ett exempel på detta är den syrianska kulturföreningen.

Den stora etniska mångfalden präglar naturligtvis umgänget i Hammarkullen. Men området kan knappast beskrivas som någon kulturell smältdegel där etniska inslag ständigt korsbefruktar varandra bara för att man lever i ett gemensamt bostadsområde. Istället tycks man vara väl medvetna om att skillnader förekommer, men dessa accepteras till stor del via olika typer av anpassningsstrategier. Utrymmet för denna acceptans har till stor del skapats av att det är möjligt att leva i det mångnationella Hammarkullen, utan att bli personligen inblandad i kulturellt betingade konflikt-situationer. Precis som andra undersökningar visat utmärks vardagens medvetenhet över den etniska mångfalden av tolerans (Daun Å, Ehn B, 1988). Den årligt återkommande karnevalen hjälper säkerligen till att underbygga denna tolerans, främst på grund av att den framhäver positiva sidor av den etniska mångfalden.

För invånarna i Hammarkullen har fullt utbyggda kommunikationer, tillkomsten av Angered centrum, satsningen på barn/ungdomar, "hammarkulleanda", förändringar i den fysiska miljön, tilltagande grönytor och etablerandet av etniska kolonier, sammantaget skapat en dynamisk framåtrörelse. Att det under 20 års tid faktiskt skett vissa förändringar har tillfört positiva värden för boendet. Men precis som för Lövgärdet (ett annat bostadsområde i Angered) är det viktigt att en sådan löpande process inte stannar av (Mörck m.fl., 1986). En återgång till osäkra förhållanden som skulle påminna om det tidiga 1970-talet skulle riskera få negativa konsekvenser. Att de som intervjuats trivs idag beror inte bara på närhet till släkt och vänner, utan även på att dagens situation jämförs med den oordning och oro som fanns tidigare. Om utvecklingen ännu en gång skulle avbrytas, eller gå tillbaka, skulle det starkt inverka på trivsel och stadsdelförankring.

I samband med stadsdelsnämndsreformen i Göteborg 1990 (där Hammarkullen ingår i stadsdelsnämnd Lärjedalen) (not 15) går det att se ett brott i den utveckling som sedan många år skett i området. Ekonomiskt kärvare tider och omorganisation inom de nya stadsdelsnämndsområdena har skapat en turbulent situation på lokalplanet. För Hammarkullen, men även övriga Angered, kan man iaktta vissa tendenser som säkerligen kommer att förändra de lokala förutsättningarna. För invånarna hotar den svåra ekonomiska situationen att generellt sett sänka utbudet av den offentliga och skattefinansierade service som byggts upp.

Om man ser till de personalkategorier som är sysselsatta inom offentligt finansierade verksamheter så finns det förändringsmönster även där. Många

av de personer som s.a.s. varit med om att skapa "hammarkulleandan" har, vid början av 90-talet, blivit pensionerade, fått nya tjänster inom den egna organisationen, eller funnit arbete och engagemang på annat håll. Genom dessa förändringar har en ny situation uppkommit. En olycklig utveckling för framtiden vore om det dåliga rykte som Hammarkullen dras med åter skulle komma att bekräftas, precis som det gjorde under 70-talet. I dag kan man som invånare försvara sitt boende med att de negativa omdömena inte stämmer överens med den självupplevda vardagen. Men frågan är vad som händer när det inte längre går att underkänna livaktiga fördomar? Officiella bekräftelser av ryktefloran kan säkerligen få många s.k. stabila invånare att ifrågasätta sitt boende i området. Inte enbart gamla negativa omdömen kan komma att spela en fortsatt roll i sammanhanget. Det faktum att Hammarkullen blivit en stadsdel med många olika nationaliteter upplevs bland vissa invånare som något negativt. Detta behöver inte enbart vara ett uttryck för en utbredd avoghet gentemot andra invandrargrupper. Det kan lika gärna ses som ett resultat av de svårigheter som följer av att Hammarkullen blivit allt mer etniskt heterogent. Exempelvis kan man som förälder kanske komma att se målsättningar kring språkinläring och uppfostran hamna i farozonen. En del föräldrar kan tänkas börja med att kalkylera över "riskerna" att barnen kan komma att växa upp med jämnåriga som är uppfostrade på ett icke-önskvärt sätt. När det gäller språkinläringen så föreligger det även där en kalkylerbar risk med att barnen inte kan tillägna sig skolutbildningen p.g.a. en allt lägre språklig nivå inom klasserna. (Detta gäller både den ordinarie undervisningen på svenska, och hemspråksundervisning som riskerar att bantas ner beroende på nedskärningar.) Det är inte allt för äventyrligt att tänka sig att allt fler i ett sådant läge skulle överväga att flytta från området. Ett inte allt för otänkbart framtidsscenario skisserat på detta hypotetiska vis skulle med all säkerhet sänka de kvalitativa boendevärden som faktiskt finns i Hammarkullen.

Om man ser till boendet och det yrkesmässiga och idéella stadsdelsarbetet i Hammarkullen, så finns där kunskaper och erfarenheter som borde vara av värde även för andra stadsdelar. Efter mer än tjugo års verksamhet och boende i ett ständigt föränderligt och svårhanterligt bostadsområde, så handlar detta generellt sett även om Sveriges dilemma att om och om igen vara tvunget att komma till rätta med en snabb utveckling och en turbulent social verklighet. Under hösten 1992 har också nya farhågor och spekulationer rörande Göteborgs 60-talsförorter dykt upp (se bl.a. G-P NO 13/8, G-P 17/9, 22/9-1992). Vid denna tidpunkt har en diskussion om boendesegregation med etniska förtecken startats i den offentliga debatten som följd av den rådande flyktingsituationen. Lediga lägenheter i förortsområdena som det flyttar in flyktingar i, ses som ett inledningsskede till en förnyad negativ bosättningstrend. Indelningen i "bra" och "dåliga" bostadsområden förutspås bli än mer befäst i framtiden. Mycket av de positiva värden som byggts upp i en stadsdel som Hammarkullen riskerar därmed att gå förlorad. Detta visar att för att kunna hejda eller t.o.m. vända en eventuellt negativ trend så behövs det en aktiv dialog från stadsplanerarens och politikerns

sida med boende och yrkesverksamma i förortsområdena. I en stadsdel som exempelvis Hammarkullen finns det (trots personalomsättning och stor omflyttning) personer med många års erfarenheter av aktivt stadsdelsarbete och boende. Det gäller "bara" att kunna ta tillvara detta. För framtiden borde de erfarenheter som gjorts i Hammarkullen och andra stadsdelar kunna tillföra viktiga bidrag till en nyanserad diskussion om boendets villkor i Sverige.

Not-, litteratur- och källförteckning

Noter

1. Tillväxten i Sveriges blivande storstadsregioner var mellan åren 1951–1961:
  - Stockholm (1951) 744.143 inv. (1961) 806.903 inv. +62.760
  - Göteborg (1951) 353.687 inv. (1961) 405.252 inv. +51.565
  - Malmö (1951) 192.668 inv. (1961) 229.248 inv. +36.580(Statistisk årsbok för Göteborg 1969, tab. 384)
2. 1961–1975 revs det i Göteborg 21.015 lägenheter i 16 stadsdelar. Av dessa fanns 12.254 i Landala, Annedal, Stigberget, Gårda, Majorna (1–4 rote) och Olivedal. (Statistisk årsbok för Göteborg 1982, tab. 159)
3. 1974 fanns det 28.286 invånare i Angered–Bergum. 1989 var invånartalet 40.368. (Statistisk årsbok för Göteborg 1990, tab. 21)
4. Nybyggnadsprogrammet för Göteborg förutsatte ett snitt på 8.100 lägenheter per år 1966–1970 enligt K–A Holmbergs och L Fredrikssons utredning (inräknat nyexploatering, sanering och småhus). Mellan åren 1961–1965 var antalet färdigställda bostadslägenheter 4.500/år. Antalet bostadslägenheter åren 1966–1970 blev c:a 7.500/år. (Statistisk årsbok för Göteborg 1982, tab. 150)
5. 1970 var antalet invånare i Hammarkullen 6.465 personer. 1980 – 6.622 personer och 1989 – 6.865 personer. (Statistisk årsbok för Göteborg 1990, tab. 34)
6. 1989 berörde omflyttningen till och från Hammarkullen 30% av 6.800 invånare (totalt 2040 personer). 5% av invånarna bytte under samma år bostad inom stadsdelen (totalt 340 personer).
54% (1100 personer av 2040) flyttade till och från Hammarkullen inom Göteborg. 57% (627 personer av 1100) vilka flyttade inom Göteborg gjorde det mellan Hammarkullen och förortsområden i stadens nordvästra och nordöstra delar (Bergsjön, Kortedala, Angered, Backa, Biskopsgården och Länsmansgården).

- 8% (164 personer av 2040) flyttade mellan Hammarkullen och förortskommunerna runt Göteborg. 27% (551 personer av 2040) flyttade mellan Hammarkullen och andra kommuner i Sverige. 11% (225 personer av 2040) flyttade mellan Hammarkullen och utlandet. ("Flyttningar 1989 — primärområden — stadsdelsnäradsområden", 1990)
7. Ett urval av tidningsartiklar 1976–77 belyser lokala förvaltningars, kyrkors och föreningars framtoning i dagspressen. Arbetet: 1/11–1976, 5/11–1976, 1/4–1977, 11/5–1977. G-P: 26/5–1976, 1/10–1976, 5/11–1976, 12/11–1976, 31/3–1977, 27/4–1977. GT: 29/9–1976, 2/11–1976, 27/2–1977. Göteborgs veckotidning: nr. 7 17/2–1977. SvD: 11/11–1976. Stadsdelsnytt: 11/11–1976.
  8. Antalet föreningar framhålls ofta bland lokalt verksamma yrkesgrupper i Hammarkullen som en värdemätare för det arbete man genomfört. 1973 fanns det 20 föreningar anslutna till förenings- och förvaltningsorganet HAM-SAM. Mellan åren 1976–1977 ökade antalet föreningar från 28 till 43. Från 1980 har föreningsantalet hela tiden ökat, för att 1989 vara uppe i 64 stycken. (HAM-SAMs verksamhetsberättelser 1973–1988)
  9. 1974 var 46% av invånarna i Hammarkullen mellan 0–24 år (snittet för Göteborg var vid samma tid 32%). 1990 var 42% av invånarna mellan 0–24 år (snittet för Göteborg var vid samma tid 29%). (Statistisk årsbok för Göteborg 1975, tab. 30, 1990, tab. 35)
  10. Totalt sett har andelen utländska medborgare i Hammarkullen hållt sig kring 30% mellan åren 1969–1989. Snittet för Göteborg har under samma tidsperiod varit 8–10%. (Statistisk årsbok för Göteborg 1969–1990)
  11. 1988 drev Hammarkullens rektorsområde följande kulturella verksamheter: Musikgrupper, Teater, Bokens Vecka, Schlager festival, Karneval, Adventsfrirande, Luciafrirande, Skolavslutningsprogram, Temadagar. 1988 gav Fritid Hammarkullen följande årligt återkommande kulturarrangemang med hjälp av föreningar i stadsdelen: Karneval, Midsommarfrirande, Hammarkulledagen, Amatörteaterfestival, Julmarknad, Musik på Kafét, Lucia arrangemang, Valborgsfrirande, Påskfrirande. (Områdesgruppen (GAIS), mötesprotokoll, 1981–1988)
  12. Redan i januari 1976 hade ungdomarna i Hammarkullen väckt uppmärksamhet i samband med att fritidsledarna i Göteborg strejkade för bättre anställnings- och lönevillkor. I Hammarkullen och några andra stadsdelar ockuperade ungdomar sina fritidsgårdar för att få dem öppnade. Händelserna uppmärksammades kraftigt i press och TV.
  13. Genom åren har en lång rad försöksprojekt genomförts i Hammarkullen. De flesta finansierade via externa medel. Följande

uppräknig är inte fullständig, men visar ändå den bredd och mångfald som förekommit:

- "Frisko" C:a 1973-1977. Barn och ungdomar tas omhand under skoltid och fritid genom samarbete mellan Fritid Hammarkullen och Hammarkullsskolan.
- "Gropens Gård" C:a 1978-1979. Startande av en s.k. Hemvist dit barn kunde göra besök på eftermiddagar efter skolan. Samarbete mellan Barnstugebyrån, Hem och Skola, Socialstyrelsen.
- "Slussen" C:a 1978-. Verksamhet som syftar till att ge ungdomar som slutat grundskolan praktik i väntan på arbete. Finns i hela Angered, kontor i Hjällbo. Samarbete mellan Arbetsförmedlingen, Fritidsförvaltningen, Grundskolan. Startad av Kuratorsbyrån.
- "Musikprojekt" C:a 1978-1980. Musikföreningen "Ljudet" startas. Träningslokal skaffas i daghem. Samarbete mellan Fritid Hammarkullen och Vuxenskolan.
- "Kultur i boendemiljö" C:a 1980-1982. Inriktning på ökad gemenskap mellan generationer. Föreningen Kultur i Hammarkullen bildas. Samarbete mellan grundskola och Vuxenskolan.
- "Musikprojekt" C:a 1981-1988. Blev sedemera till projektet Låt Tusen Stenar Rulla. Startad av Kuratorsbyrån.
- "Unga finländare i Hammarkullen" C:a 1981-1983. Vände sig till arbetslösa finska ungdomar. Tillsammans med en socialassistent skulle ungdomar aktiveras genom föreningen FinnGötar.
- "SSU-projektet" C:a 1981-1983. Uppsökande verksamhet riktad till arbetslösa finska ungdomar som inte hade egen lägenhet. Samarbete mellan föreningen FinnGötar, SSU, Kuratorsbyrån.
- "Kontaktcentrum i Hammarkullen" C:a 1982-1984. Studiecirkelverksamhet för invandrarungdom i svenska. Övergick sedan till undervisning i vuxengymnasium. Samarbete mellan Socialbyrå 6, Fritid Hammarkullen, Medborgarskolan.
- "Projekt Hammarkullen" C:a 1985-. Genom att samla in synpunkter på boendet i Hammarkullen via en s.k. arbetsbok, skulle en person från Fritid Hammarkullen på halvtid söka pengar för att realisera idéer som kommit fram från invånarna. Resulterade bl.a. i byggandet av Musikens hus 1990.
- "Föreningsledarutbildning" C:a 1985-1988. Utbildning av äldre ungdomar till ledare för ett antal teatergrupper. Genom uppsökande verksamhet skulle besvärliga elever erbjudas plats i teatergrupp. Samarbete mellan Fritid Hammarkullen, Hammarkullsskolan, Unga Örnar.
- "Lokalt Folkets Hus i Hammarkullen" C:a 1985-. Med bl.a. den s.k. arbetsboken som underlag inleddes ett samarbete mellan Fritid Hammarkullen, ABF-Angered, Hammarkullens Folkets

Hus förening, Hyresgästföreningen, Ham-Sam, Områdesgruppen, Bostadsbolaget. Resulterade i byggandet av Folkets hus 1986.

- "Öppna dörrar mot våld och skadegörelse" C:a 1987-1990. Samverkan mellan områdesgrupperna i Hammarkullen och Hjällbo. Ungdomar i båda stadsdelar bereds ta del av varandras fritidsutbud.
  - "Förnyelseåtgärder i Hammarkullen" C:a 1987-1990. Samarbete mellan Bostadsbolaget och Fritid Hammarkullen. Stadsdelscentrum byggs om, Musikens Hus tillkommer, en mini-Folkets park anläggs tillsammans med en liten djurgård mitt i parkleken. Den s.k. arbetsboken fungerar som underlag för projektet.
  - "UTI" C:a 1988-1990. Samarbete mellan Socialbyrå 6 och Fritid Hammarkullen. Uppsökande verksamhet som vände sig till barn på glid i åldrarna 12-14 år. Projektet gick ut på att skapa grupper och få in ungdomarna i pågående verksamheter. Betoning på informella kontakter utan administrativ inblandning av socialbyrån.
  - "Esquina Latina" C:a 1988-. Samarbete mellan Fritid Hammarkullen och Vuxenskolan i Angered. Skulle skapa ett latinamerikanskt informations- och kontaktcentrum. Har i dag fast lokal på Hammarkulletorget. Vänder sig till alla åldrar.
  - "Musik i Hammarkullen" C:a 1989-1991. Samarbete mellan Folkets Hus, ABF, Musikskolan i Angered. Skulle skapa förutsättningar för utövande av akustisk musik. Rytmik införs som obligatorium för SDN-Lärjedalens alla 6-9-åringar, Folkets Hus får ett instrumentförråd, kulturföreningen "Styx" bildas. (Ham-Sam, mötesprotokoll, 1973-1990, Områdesgruppen, mötesprotokoll, 1981-1988)
14. Bland den förvärvsarbetande nattbefolkningen i Hammarkullen var enligt 1985 års folkräkning 55% klassificerade som arbetare, 29% tjänstemän, 2% företagare. För 13% fanns inga uppgifter. För att ytterligare belysa tjänstemannagruppens sammansättning, kan sägas att 84% av den förvärvsarbetande nattbefolkningen i stadsdelnämndsområdet Lärjedalen (där Hammarkullen ingår) klassificerats som lägre tjänstemän. (Statistisk årsbok för Göteborg 1990, tab. 64-65)
15. 1989 fanns det 19.339 invånare i stadsdelnämnd Lärjedalen. (Statistisk årsbok för Göteborg 1990, tab. 33)

Litteratur

- Andersson B** "Idealbostad eller nödbostad" Chalmers tekniska högskola, Göteborg, 1977.
- Andréasson H** "Fjällbo: arbets- och försörjningsinrättningen" Stadsdelsnämnden Kortedala, Göteborg, 1989.
- Arnstberg K-O, Ekenborg L** "Tio år efteråt: Skärholmen — anteckningar och fotografier" LiberFörlag, Stockholm, 1979.
- Arnstberg K-O, Ehn B** "Etniska minoriteter i Sverige förr och nu" LiberLäromedel, Lund, 1980.
- Bengtson O, Delden J, Lundgren J** "Rapport Tensta" PAN/Norstedt, Stockholm, 1970.
- Berg M, Andréasson H, Zintchenko L** "Två invandragenerationers svenska boende" Statens råd för byggnadsforskning, Stockholm, 1989.
- Berman M** "Allt som är fast förflyktigas" Arkiv, Lund, 1987.
- Brattberg H** "Olägenheter till tusen" Geber, Stockholm, 1973.
- Brembeck H** "Arbetarstadsdelarnas barn" Etnologiska institutionen, Göteborg, 1988.
- "Centrumutredningen Göteborg" Institut for Center-planlægning, Lyngby, Köpenhamn, 1966.
- Dahlström E** "Trivsel i söderort" Stockholms kommunalförvaltning, Stockholm, 1951.
- Daun Å** "Förortsliv" Prisma, Stockholm, 1976.
- Daun Å, Ehn B (red)** "Blandsverige" Carlsson, Stockholm, 1988.
- Edler C** "Kommunalt bostadsbyggande" GAKO, Göteborg, 1961.
- Ek S B** "Livet i våra stadsdelar — sociala aspekter" Byggnadskultur nr 1/1984
- "En bok om Angered" Angereds kommun, 1966.

- Flemström C , Ronnby A** "Fallet Rosengård" Prisma, Stockholm, 1972.
- "Flyttningar 1989 — primärområden — stadsdelsnämndsområden"**
Göteborgs kommun, Stadskansliet, 1990
- Frendberg T** "Vi bygger i Göteborg" Göteborgs stads bostads AB,
Göteborg, 1968.
- Frykman J , Löfgren O** "Modärna tider" LiberFörlag, Malmö, 1985.
- De Geer E** "Göteborgs invandrageografi" Centrum för multietnisk forskning, Uppsala, 1989.
- "Generalplan för Angered-Bergum"** Förslag upprättat av Stadsbyggnadskontoret och Vattenbyggnadsbyrån (VBB), Göteborg, 1968.
- Gerholm L** "Kulturprojekt eller projektkultur" LiberFörlag, Malmö, 1985.
- Gordon H , Molin P** "Man bara anpassar sig helt enkelt" PAN/Norstedt,
Stockholm, 1972.
- Gunnemark K, Jarlöv L, Lennartsson H** "Stadsförnyelse i Kortedala
— idé och verklighet" Statens råd för byggnadsforskning, Stockholm,
1991.
- Gunnemark K** "Våra liv i Kortedala" Etnologiska föreningen i
Västsverige, Göteborg, 1991.
- "Göteborgs stadsfullmäktiges handlingar"** Yttranden vid Stadsfullmäktiges sammanträden, Häft. nr 2, Göteborg, 1966.
- Jensen J S** "Hammarkullen" Fyra förläggare, Helsingborg, 1974.
- Jensen J S** "Ljuva drömmar: Hammarkullen åtta år senare" Fyra
förläggare, Helsingborg, 1982.
- Mörck M, Berg M, Andréasson H, Martinsson L** "Livsmönster och
boendekarriärer" Statens råd för byggnadsforskning, Stockholm, 1986.
- Mörck M**
"Storstadens livsstilar och boendekarriärer" Etnologiska föreningen i
Västsverige, Göteborg, 1991.
- "Passaren"** Bostadsbolagets företagstidning, nr 3, 1967.
- Ristilampi P-M** "Anden i strukturen" NordNytt nr 41 1991
- SOU 1963:6** "Indelnings- och samarbetsfrågor i Göteborgs- och Malmö-
områdena: betänkande" Statens offentliga utredningar, Inrikesdeparte-
mentet, Stockholm, 1963.

- SOU 1967:30** "Höga eller låga hus?" Statens offentliga utredningar, Inrikesdepartementet, Stockholm, 1967.
- SOU 1989:67** "Levnadsvillkor i storstadsregioner" Allmänna Förlaget, Stockholm, 1989.
- Skarin-Frykman B** "Från yrkesfamilj till klassgemenskap" Skrifter från Etnologiska föreningen i Västsverige, Göteborg, 1987.
- "Snabbspårvägsutredningen"** Stadsbyggnadskontoret, Göteborg, 1967.
- "Statistisk årsbok för Göteborg"** Göteborg, 1969-1990.
- "Vår stad Göteborg"** ABF, Göteborgsavdelningen, Göteborg, 1961.

Tidningsartiklar

Aftonbladet 23/2-1967.

Arbetet 24/2-1967, 1/11-1976, 5/11-1976, 1/4-1977, 11/5-1977.

Expressen 22/10-1973, 14/5-1974.

Dagens Nyheter 10/9-1969, 12/9-1968.

GHT 14/7-1962, 6/4-1963, 16, 17, 18/2-1966, 30/8-1966, 24/2-1967,
15/10-1968.

GT 29/9-1976, 30/9-1976, 2/11-1976, 27/2-1977.

Göteborgs-Posten 4/2-1963, 30/8-1966, 4/7-1969, 20/10-1968, 26/5-
1976, 1/10-1976, 5/11-1976, 12/11-1976, 31/3-1977, 27/4-1977,
29/11-1989, 28/11-1989, 13/8-1992 (N.O.), 17/9-1992, 22/9-1992.

Göteborgs veckotidning 17/2-1977 nr 2.

Stadsdelsnytt 11/11-1976.

Svenska Dagbladet 24/2-1967, 11/11-1976.

TV-program

- "I förbifarten — Sveriges största stad"** visad i SVT 14/5-1963. Producerad av: Sture Christensson.
- "Packa ihop — glesa ut"** visad i SVT 15/5-1972. Producerad av: Kristian Romare.
- "Husesyn i nya Sverige"** visad i SVT 12/7-1974. Producerad av: Stig Ehnebohm , Erik Forsgren.
- "I glädje och sorg — kommunen Göteborg"** visad i SVT 25/1-1977. Producerad av: Annette Carlsson , Bertil Råmilson.
- "Tackling: Dåliga förorter"** visad i SVT 14/4-1977. Producerad av: Ylva Hemstad , Lars Hjelm , Margareta Wästerstam.

Opublicerade källor

"Angered-Bergum Nutid-Framtid" Utställning, Historiska museet, Göteborg, 1967. Göteborgs musei arkiv.

HAM-SAM Verksamhetsberättelse 1985 Folkets Hus Bibliotek, Hammarkullen.

Holmberg K-A, Fredriksson L

Utredning "Bostadsbyggandet och stadens investeringar 1966-1970" Stadsbyggnadskontoret, Göteborg, 1965.

Kfml(r)/SKU(ml) Flygblad, "Till dig som är orolig för ungdomen i Hammarkullen" 1976. Folkets Hus Bibliotek, Hammarkullen.

"Kultur i Hammarkullen" Projektbeskrivning, 1981. Folkets Hus Bibliotek, Hammarkullen.

Norling I, Karlsson U Utredning "Projekt Frisko" 1975. Folkets Hus Bibliotek, Hammarkullen.

Richter F Redovisning "Projekt Frisko, Hammarkullen" 1974. Folkets Hus Bibliotek, Hammarkullen.

Schill L, Ullström C Utredning "Frisko-projektet Beskrivning Utvärdering Diskussion" 1977. Folkets Hus Bibliotek, Hammarkullen.

Socialdemokraterna/SSU-Agnesberg/Hammarkullen Flygblad

"Detta vill vi förändra i Hammarkullen" Information 1, 1976. Folkets Hus Bibliotek, Hammarkullen.

Socialförvaltningen, Göteborgs Tjänsteutlåtande Dnr 68/100 10/1-1969. Stadsarkivet, Göteborg.

R2:1993
ISBN 91-540-5504-0
Bygghälsö, Stockholm

Art.nr: 6813002
Abonnemansgrupp:
X. Samhällsplanering

Distribution:
Svensk Byggtjänst
171 88 Solna

Cirka pris: 112 kr inkl moms